

ճշմարիտն. ի մէջ սնոթհոսի ետ այնորիկ որ ոչ կարացին գլուխ գնալ մեզ եւ դարձուցանել զմոլորութեան ճանապարհ իրեանց այնուհետեւ գիր գրեցին իրեանց մեծ պատրիարքին մօտ թէ այսպիսի բան կու լինի որ ձեր կարդացածաց եւ ձեր օրհնաց տէր խաչատուր քահանայն հնազանդել է եւ էստատա տղայն այլ հնազանդել սուրբ պապին Հոռոմա[յ] բազում հայս եւ վրացիս այլ դարձուցանում են, այնուհետեւ կաթողիկոսն թուխտ էր ուղարգել, վրացոյ կաթողիկոսին մօտ, եթէ այդ ֆռանկի պատրիքն որ տեղդ բուն են եղեալ խափեփա են դոքա, այլ հալածես դոցա այդ տեղացո՞ իբրեւս հերետիկոս. այլ շնորհօքն Քրիստոսի վրաց կաթողիկոսն ոչ հաւանեցաւ նոցա խոսիցն. այլ եո որ աւգնա զսոսա թէ ես քրիստոնեաքն ինչպէս հալածեմ: Ետ այնորիկ հայոց ազգն սինոթոս առին թէ եկայք այդ տէր խաչատուր քահանայն եւ էստատա տղայն քարգործ առնենք, շնորհօքն եւ ողորմութեամբն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ սուրբ անօթ ընտրեալ գլխաւոր առաքելոցն սրբոյն Պետրոսի եւ Պողոսի եւ աղօթիւք եւ բարեխօսութեամբ սուրբ պապին, յօժար կամօք եւ բոլոր սրտիւք կարող էաք զչարչարանցն եւ քարգործացն համբերել այլ քան թէ իկլեսիու սուրբ եկեղեցուցն բաժանել զմեզ. ետոյ մեր հոգեւոր հայր պատրի Սրապիոնն գնաց թագաւորաց հետ հասկցուց մեր անցեալ բանն ետ այնորիկ թագաւորն բարկացաւ ի վերա[յ] հայոց ազգին այնպէս ամօթաւ եղեն որ ոչ ոք էր որ տայր մեզ պատասխանի աղօթիւքն ձեր: Հիմիա մեք շուրջ գու քամք համարցակ քարոզելով եւ յուսուցանելով ուղ[ղ]ափառ հաւատն

դաւանեցուցանելով օր չի անցանել որ Բ. կամ Գ. որ շոտստովանին մեր հայր պատրի Սրապիոնին: Դարձեալ ծանիր մեր խոստովանութիւն եւ մեր դաւանութիւն մեր աշակերտօքն եւ մեր ընտան[ե]օքն ի ձեռն պատրի Սրապիոնին է: Դարձեալ յոյժ փափակուն էաք գալ առ քո ծառա[յ]ութիւնդ, փափականալք երկիր պագանել սրբոյն գերեզմանին Պետրոսի եւ Պողոսի եւ փոխանորդ պապին Հոռոմա, որ յոյժ ըզձալ ի սրտի փափակ ունէաք գալոյ առ ձեզ սուրբ տեսոյդ. եկանք մօտ մեր հոգե[լ]որ հօրն պատրի Սրապիոնին մօտ, թէ մեզ հրամանք տուր մեզ գնալոյ ի քաղաքն Հոռոմ: Ոչ էտ մեզ հրաման, ասաց թէ՛ Որդի՛ք, դեռ չէ ժամանակ ձեր գնալոյ, սակաւ համբերէք մինչեւ ի գրի պատասխանին գա[յ]: Մեք էլ լուռ եղանք վասն այս պատճառիս, թէ քո հրամանոցէն հրամանք լինի, մեք քո ծառայքս գամք ի ծառայութիւնդ տեսանեմք եւ փափակս առնեմք մեր սրտի: Գրեցաւ գիրս ի Թիփլիզ քաղաքս, յամսեանն յունիսի Բ[2] վուիբ [1122 221 = 1673], ով գերաբարձր սուրբ իշխանդ եգեղեցոյ: Ես նուաստ ծառայ եւ խոնարհ Տէր խաչատուր. Ով գերաբարձր սուրբ իշխանդ եկեղեցու, Գու խնդրեմք ի բարձր վեհէդ որ այս տեղս հակառակ շատ կա մեզ. ամէն եկեղեցական անօթն կողոպտեցին մեզանէ, կու խնդրեմք բարձր վեհիցդ որ մեզ ձեռնատու լինիս վասն եկեղեցոյ անօթի կողմանէ, մանաւանդ սկոյ: Ես խոնարհ եւ նուաստ ծառայ էստատէս:

ԼԵՌՆԱԼԻԲԱՆԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԱՏՐԱՍԻ ՓՈՔՐ ԼԵՌ
Շարժումակութիւն եւ հայ կաթողիկէ ողորմութեան հաւաքման
ցանցեր ԺԸ. դարում*

Սեպուհ Դաւիթ Ասլանեան

Հ. Պօղոս Մեհերեան պատմելով 1784-1785-ին հանգանակութեան նպատակով Մատրաս (Հնդկաստան) կատարուած ուղեւորութեան մը մասին, անդրադարձած է ողորմութիւն հաւաքողի մը, որուն կեանքի թելը կտրուած էր Հնդկաց ովկիանոսի խորքը:

«Բայց յայնժամ բնակէր անդր [Մատրաս] կիրանանցի Տէր Թումասն, որ ելեալ էր ի կրօնէ կրօնաւորաց: Սա յետ ելանելոյ իւրոյ ի կրօնէ, Կօնտակ մի առեալ էր ի Պետրոս Եպիսկոպոսէ Մէրտինու՝ գնալ ի Հնդկիս եւ մուրալ, եւ յամս ուլթն ի կողմանս Հնդկաց մուրացեալ էր, եւ ապա շոքաւ յայլ կողմանս մուրալ, եւ իբր 15,000՝ տասնուհինգ հազար ռուփի մուրացեալ էր, ապա գնաց ի Մէրտին, եւ անտի յԱմիթ, եւ յԱմթայ ի կիրանան, եւ անտի Բասրայ, ուր եմուտ նաւ վերստին գնալ ի Հնդկիս, եւ արկ զինքն ինքնին ի ծով եւ կորեաւ»¹:

Լիրանանցի դժբախտ Հայր Թումաս կամ Թովմասը, որ վերը նկարագրուած է իբրեւ Հնդկաստան ճամբորդող ու ողորմութիւն հանգանակող, անդամ էր Հազիւ ուսումնասիրուած Անտոնեան Հայ կաթողիկէ միաբանութեան, որ 1707-ին հիմնուած էր Հալէպ ու այնուհետեւ փոխադրուած՝ Լեռնալիրանանի Քսրրուան շրջանը:

Հ. Թովմասի կեանքը նկարագրող Հ. Պօղոս Մեհերեանը կը պատկանէր Մխիթարեան միաբանութեան, որ 1701-ին հիմնուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ ու փոխադրուած՝ Վենետիկ, 1715-ին: Երկուքն ալ կարճ ժամանակով 1785-ին հիւր եղած էին մեծահարուստ Հայ կաթողիկէ նոյն վաճառական բարեգործին՝ Աղա Միքայէլ Բաբումեանցին, Մատրասի «Փոքր Լեռ» կոչուած շրջանին մէջ, երբ Արեւմուտքի իրենց հոգեւոր եղբայրներուն ի նպաստ առաքելութեան մը ձեռնարկած էին²: Անոնք յենած էին շարժումակութեան եւ ողորմութեան

* Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել Հուրի Պերպերեանին, Չեզարէ Սամթուսիին, Դանիէլ Օհանեանին եւ Խաչիկ Թէօլէօլեանին՝ այս յօդուածին մախնակամ տարբերակներու մասին իրենց կատարած դիտողութիւններուն համար: Նաեւ երախտապարտ եմ Գերապայճատ Գաբրիէլ Մուրատեանին եւ Գերապայճատ Միքայէլ Մուրատեանին, որոնք դիւրացուցին Ջմմատ կատարած հետազօտական ճամբորդութիւնս (2019ի ամսոյ), եւ տիկ. Վանտա Ասատուրեանին, որ իր օժանդակութիւնը բերաւ՝ արխիւային ցիւցերը ինձի մատչելի դարձնելու համար: Յատուկ շնորհակալութիւններ կը յայտնեմ Սիմօն Գազանճեան-Հանճարին եւ Մատնանա Աուսիին, որոնց առատաձեռնութիւնը կարելի դարձուց Պէյրութ յիշատակելի ճամբորդութիւնս: Վերջապէս, շնորհակալ եմ բարեկամիս՝ Վարդան Մատթէոսեանին, որ կատարեց յօդուածին հայերէն թարգմանութիւնը:

1 Հ. Պօղոս Մեհերեան, «Պատմութիւն վարուց հայր Պօղոս վարդապետի Մեհերեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811 ի վանս սրբոյն Ղազարու», հրատ. Գեորգ Տէր-Վարդանեան.- *Բազմալէպ*, 2007, էջ 48: Տե՛ս նաեւ այս Հայր Թովմասին ակնարկութիւնը մոյն Հ. Պօղոս Մեհերեանի անտիպ ձեռագիր ուղեգրութեան մէջ, *Ճանապարհորդութիւն Հ. Պօղոսի Մեհերեան ընդ հայր Նիկողայոս Բուզայեան ի Մատրաս յամի տեսում 1785*, էջ 24-25 (տե՛ս Ս. Ղազարու դիւան (այսուհետեւ՝ ՍՂԴ), թիւ 117, Մխիթարեան հայրերու կենսագրութիւններ եւ ուղեգրութիւններ, թիւ 2. Հ. Պօղոս Մեհերեանի եւ Նիկողայոս Բուզապեանի ուղեգրութիւն):

2 Անունը յաճախ «Baboom» կը գրուի իրեն ժամանակակից երրորդական վատարութիւններու մէջ:

հանգանակութեան նմանատիպ ցանցերու վրայ, որոնք կը ձգուէին Վենետիկի եւ Միջին Արեւելքի սփիւռքեան կեդրոններէն մինչեւ Հնդկաստան եւ աւելի անդին: Հ. Պօղոս Մեհերեան եւ Հ. Թովմաս լոկ երկու անուն են աւելի քան տասնեակ մը հայ հոգեւորականներու մէջ, որոնք վաղ արդի շրջանին ուղեւորուած են դէպի արեւելք՝ Հնդկաստան, ի խնդիր ողորմութեան եւ բարեգործութեան³: Մաս կը կազմեն արեւելեան քրիստոնեայ շարժումակ վանականներու աւելի մեծ ալիքի մը, որ վերջերս ուսումնասիրուած է Ճոն-Փօլ Ղոպրիալի, Չեզարէ Սանթուսի եւ Պեռնար Հէյպերժէի կողմէ: Անոնք վաղ արդի աշխարհի ծովերն ու ճամբաները չափած էին, յօգուտ իրենց

միաբանութիւններուն գումարներ հաւաքելու նպատակով՝ պատարագներու մատուցումով եւ այլ միջոցներով:

Վերջերս, արեւելեան քրիստոնէութիւնը աստիճանական խաւարումի կ'ենթարկուի իր ծննդավայրին մէջ: Այս լոյսին տակ, անակնկալ պէտք է նկատել վերջին տասնամեակին արձանագրուած գիտական հետաքրքրութիւնը արեւելքի քրիստոնեայ միսիոնարներու նկատմամբ⁴: Այս ակադեմական հետազոտութիւնը կը ձգտի անդրադառնալ խնդիրներու, որոնք առնչուած են համաշխարհային պատմութիւնը գրելու նորաստեղծ տարատեսակ ձեւերու հետ, ինչ որ այս միսիոնարական միաբանութիւններու առանձնայատուկ պատմութիւններէն անդին իւրովի կարեւորութիւն ունի⁵: Ցարդ,

բայց վերջերս թափ ստացած է շարք մը ուսումնասիրութիւններու հրատարակութեամբ, որոնք կ'անդրադառնան շարժումակութեան եւ ողորմութիւններու հանգանակութեան՝ համաշխարհային պատմութեան տեսանկիւնէն: Տե՛ս **Bernard Heyberger**, "Migration of Middle Eastern Christians and European Protection", in *Middle Eastern Christians and Europe: Historical Legacies and Present Challenges*, edited by Andreas Schmoller, Vienna, Lit Verlag, 2018, էջ 23-42. Նոյն, "Chrétiens orientaux dans l'Europe catholique, XVIIe-XVIIIe siècles", in *Hommes de l'entre-deux, Parcours individuels et portraits de groupes sur la frontière de la Méditerranée, XVIe-XXe siècle*, edited by Bernard Heyberger and Chantal Verdeil. Paris, Les Indes Savantes, 2009. Նոյն, "A Border Crossing Ottoman Christian at the Beginning of the 18th Century: Hannā Dyāb of Aleppo and his Account of His Travel to Paris", *Studi e materiali di storia delle religioni*, 84, 2, 2018, էջ 548-64: Նաեւ կարեւոր են **John-Paul Ghobrial**, "The Secret Life of Elias of Babylon and the Uses of Global Microhistory." *Past and Present* 222, 2014, էջ 51-93. Նոյն, "Migration from Within and Without: In the Footsteps of Eastern Christians in the Early Modern World", *Transactions of the Royal Historical Society* 27 (2017), էջ 153-73. **Cesare Santus**, "Wandering Lives: Eastern Christian Pilgrims, Travelers, and 'Refugees' in Early Modern Rome", in *A Companion to Religious Minorities in Early Modern Rome*, edited by Matthew Coneys Wainwright and Emily Michelson, Leiden, Brill, 2020, էջ 237-71: Տե՛ս նաեւ Մերմու-

3 Մինչեւ 1787 հայ կաթողիկէ հոգեւորականներու կողմէ արձանագրուած է առնուազն ութ ճամբորդութիւն դէպի Հնդկաստան՝ ողորմութիւն հաւաքելու նպատակով: Անոնցմէ չորսը իբրեւ մեկնակէտ ունէին Լեոնաւիքեան, իսկ միւս չորսը՝ Վենետիկը եւ Տրիեստէն: Միսիոնարեան միաբան Հ. Սուքիաս վրդ. Աղամալեան, որ երկիցս ճամբորդած էր Հնդկաստան (1771-1774 եւ 1786-1788) երկու հնդկահայ կտակներու գումարներուն վեցնետիկ փոխադրութիւնը կարգադրելու, 1787-ի ամսակի մը մէջ գրած է. «(...) այստակ ամս յաճախեցան գալ լերկիրս կաթօլիկ քահանայք յագգէս զկնի միմեանց. յորոց վերջինն եղէ ես: Չորք 'ի լիբանանու...»: «Նամակ Սուքիաս Աղամալեանէն առ Արքապար Ստեփաննոս Մելքոնեան, Կալկաթա, 20 Սեպտեմբեր 1787» (Տե՛ս ՍՂԴ):
Հայ Առաքելական Եկեղեցին ալ կանոնադրապէս դրկած է ողորմութիւն հաւաքողներ Ս. Էջմիածնէն եւ Երուսաղէմի Պատրիարքարանէն դէպի Հնդկաստան:

4 Տե՛ս Heleen Murre-van den Berg, "The Unexpected Popularity of the Study of Middle Eastern Christianity", in *Christsein in der islamischen Welt. Festschrift für Martin Tamcke zum 60. Geburtstag*, edited by Sidney H. Griffith and Sven Grebenstein, Wiesbaden, Harrassowitz, 2015, էջ 1-11:

5 Արեւելեան քրիստոնէաներու եւ Եւրոպայի յարաբերութիւններուն նուիրուած արեւմտեան ակադեմական գրականութիւնը կը սկսի Հէյպերժէի դասական գործով (**Bernard Heyberger**, *Les chrétiens du proche-Orient au temps de la réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*. Rome, École Française de Rome, 1994),

ան գլխաւորաբար լոյս սփռած է վաղ արդի շրջանէն Միջին Արեւելքէն դէպի արեւմուտք՝ Եւրոպայի կաթողիկէ երկիրներէն անցնող միսիոնարներու: Անոնցմէ ոմանք, ինչպէս անվեհեր Եղիա Բաբելոնացին, որուն դեգերումները քննութեան ենթարկուած են Ճոն-Փօլ Ղոպրիալի կողմէ, հասած են մինչեւ Նոր Աշխարհ⁶: Հազուադէպ եղած են Հնդկաստան մեկնողները՝ անոր առասպելական հարստութեան մոլուած, բայց մինչեւ հիմա գրեթէ ոչինչ գիտենք դէպի Արեւելք այդ ճամբորդներուն մասին: Ի՞նչ ցանցեր ունեցած են իբրեւ յենարան՝ այդպիսի մեծ տարածութիւններ կտրելու, յաճախ ոտք դնելով օտար հողեր, որոնց լեզուն չէին խօսեր: Ի՞նչ տեսակի թուղթեր, ներառեալ վարկային փաստաթուղթեր (*credit instruments*), պէտք է տանէին՝ ծովու եւ ցամաքի վրայէն շարժումները դիւրացնելու համար: Նոր «շարժունակութեան ուսումնասիրութեան» (*mobility studies*) մասնագէտները ի՞նչ կրնան սորվիլ, եթէ ուշադրութիւն դարձնեն համաշխարհային անցեալէն եկող եւ ցայժմ անձանօթ կամ լուսանցքային այս ճայներուն: Ահա քանի մը հարցեր, որոնց այս ուսումնասիրութիւնը կը փորձէ անդրադառնալ:

Հիմնուելով Չամառու վանքին, ինչպէս եւ այլ հաւաքածոներու մէջ պահուած

ժամ կարապետեանի՝ Հայ ողորմութիւն հաւաքողներու կեանքին նուիրուած մանրակրկիտ եւ բժախնդիր ուսումնասիրութիւնները, Մ. Կարապետեան, Կ. Պոլսի պատրիարքներ թովմաս վրդ. Բերիացի (1603-1653) եւ Դաւիթ Բերիացի (?-1679), - «ՀԱ», 2019, էջ 297-394; Նոյն, *Չարարիս Աղամ (1611-1688)*, - «ՀԱ», 2020, էջ 181-228;

6 **Ghobrial**, "Secret Life of Elias"; **Sebouh David Aslanian**, "Many Have Come Here and have Deceived Us": Some Notes on *Asateur Vardapet (1644-1728), an Itinerant Armenian Monk in Europe*, "Հանդէս Ամսօրեայ, 1-12, 2019, pp. 133-94; Idem, "The Quintessential Locus of Brokerage": *Letters of Recommendation, Networks, and Mobility in the Life of Thomas Vanandets'i, an Armenian Printer in Amsterdam, 1677-1707*", *The Journal of World History*, 4, 2020, pp. 655-692.

ու ցարդ չօգտագործուած արխիւային նիւթերու վրայ, այս յօդուածը «համաշխարհային մանրապատմութիւն» (*global microhistory*) մը կը ներկայացնէ ողորմութիւն հանգանակող այնթապցի Հ. Անդրէաս Կարապետ Ուղուեանի (Այնթապ, 1731 – Չամառ, 1819) մասին, հարցադրումներ կատարելով ընդհանրապէս վաղ արդի շարժունակութեան եւ մասնաւորապէս ԺԼ. դարու դրամահաւաքչական ցանցերու մասին⁷: Յօդուածը կը հետեւի Հ. Անդրէասի թափառական կեանքին, սկիզբը իբրեւ Անտոնեան միաբանութեան համար ողորմութիւն հանգանակող Քրէյմի (Լեռնալիբանան) եւ Հռոմի մէջ, որուն հետեւած է, 1770-ական թուականներու վերջերէն, անկէ ճիւղաւորուած Չամառու միաբանութիւնը, նոյնպէս Լեռնալիբանանի մէջ: Կը հետեւի անոր դրամահաւաք ճամբորդութիւններուն Լիբանանէն դէպի Մոսկուա, Լվով, Վիեննա, Տրիեստէ, Հռոմ, Մալթա, Կոստանդնուպոլիս, Սպահան, Պաղտատ, Պասրա եւ յատկապէս Մատրաս ու Կալկաթա՝ ըստ նամակներուն, որոնք երկու արխիւային շարքերով պահպանուած են Չամառու վանքը (Հ. Անդրէասի բարդ երթուղիներուն համար (տե՛ս քարտէս, սիւն. 367-367): Յօդուածը պիտի հաստատէ, որ նման շրջուն անձերու

7 Համաշխարհային մանրապատմութեան նորագոյն աշխատութիւններու համար, տե՛ս հետեւեալ պարբերականներու յատուկ թիւերու յօդուածները՝ "Global history and Microhistory," *special issue, Past & Present* 242, Supplement 14 (2019), ինչպէս նաեւ "Micro-analyse et histoire globale," *special issue, Annales: Histoire, Science Sociales* 73, 1 (2018): Այս կալուածի մասնակցութեան համար, տե՛ս **Sebouh David Aslanian, Joyce E. Chaplin, Ann McGrath, and Kristin Mann**, "AHR Conversation: How Size Matters: The Question of Scale in History", *American Historical Review*, 68, 2013, էջ 1431-72. **Sebouh David Aslanian**, "Une vie sur plusieurs continents: Microhistoire global d'un agent arménien de la compagnie des Indes orientales, 1666-1688", *Annales: Histoire, Science Sociales*, 1, 2018, էջ 19-56. Նոյն, "The Quintessential Locus":

չարժունակութիւնը եւ անոնց յաջողութիւնը իբրեւ ողորմութիւն Հանգանակողներ մեծ մասով պայմանաւորուած էին վաղ արդի «ենթակառուցային հանրային ծրագիրներու՝ զարգացումով (բարելաւուած նաւարկութիւն եւ ծովային ճամբորդութիւն, կարաւանային ցանցերու, ճամբաներու, ջրանցքներու, պանդոկներու եւ այլն.), ինչպէս կոչած եմ այլուր, եւ յատկապէս այս ցանցերուն ընդմէջէն յատուկ տեսակի «թղթային միջոցներու» (paper instruments) շրջանառութեամբ, ինչպիսիք են յանձնարարագրեր, կաթողիկէ ըլլալու վկայագրեր, վարկային նամակներ եւ փոխանցագրեր, եւ յատկապէս՝ ողորմութիւն Հանգանակելու վկայագրեր⁸: Հայ կաթողիկէ կարգերու եւ Մխիթարեան, Անտոնեան եւ Զմմառու միաբանութիւններու ծագման մասին համառօտ ակնարկ մը պիտի օգնէ Հ. Անդրէասի շարժունակութեան մանրապատմական մեր վերլուծումը պատշաճ ծիրի մէջ դնելու:

ԴԱԻԱՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
(CONFESSIONALIZATION)

ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐԵԼՔԸ

ԺԸ. դարու առաջին կէսին Հայոց պատմութիւնը անկիւնադարձային պահ մը արձանագրած է՝ երեք կաթողիկէ միաբանութիւններու զուգահեռ երեւումով սփիւռքեան վաղ արդի աշխարհին մէջ: Մխիթարեան միաբանութիւնը Վենետիկի մէջ (1701), Անտոնեան միաբանութիւնը Քրէյմի

մէջ (1721) եւ Հայ Կաթողիկէ Կաթողիկոսութիւնը Զմմառու մէջ (1749) համատեղ կատարած են աչքառու իրագործում մը, գլուխը անցնելով վանքերու լայնասփիւռ ցանցի մը, որուն հանգոյցներուն միջեւ շարժունակ միսիոնարներ կը շրջէին (վաղ արդի շրջանի Հայ կաթողիկէ եւ առաքելական գլխաւոր կեդրոններուն համար (տե՛ս քարտէս, սիւն. 367-367)⁹: Պապի հեղինակութեան ճանաչումով՝ Հայ Եկեղեցւոյ աւանդական ծէսին մեծ մասը պահպանելով հանդերձ, երեք միաբանութիւնները մարտահրաւէր կը կարդային Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ գերիշխան դիրքին եւ տարբեր ձեւերով պիտի նպաստէին Հայ մշակութային կեանքի ԺԸ. դարու զարթոնքին:

Այս միաբանութիւններուն գրեթէ միաժամանակ ծնունդը ԺԸ. դարու առաջին յիսնամեակին, շատ բան կը պարտի «գաւառականացում» (Confessionalization) անունով կրօնա-քաղաքական գործընթացի մը: Վոլֆկանկ Ռայնհարտ եւ Հայնց Շիլլինկ ստեղծած են այս եզրոյթը կրօնական բարեպաշտութեան եւ զարթոնքի վերելքն ու քաղաքականացումը նկարագրելու եւ վերլուծելու համար¹⁰: Եւրոպայի մէջ դաւանականացման հետեւանքներէն մէկը եղած էր կաթողիկէ միսիոնարական նախանձախնդրութեան վերակազմակերպումը եւ «մարդորսութեան» ճիգերու «աշխարհայնացում»ը Հաւատասփիւռի համակարգումով, 1622էն սկսեալ: 1680ականներուն, Հաւատասփիւռի կողմէ զրկուած միսիոնարները

tion: *The Career of a Concept*”, in *Confessionalization in Europe, 1555–1700*, edited by John M. Headley, Hans J. Hillerbrand, and Anthony J. Papalas, Aldershot, Ashgate, 2004, էջ 1-20. **Wolfgang Reinhard**, “*Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State: A Reassessment*”, - *Catholic Historical Review* 75, 3, 1989, էջ 383–404. Նոյն, “*Pressures Towards Confessionalization? Prolegomena to a Theory of a Confessional Age*”, in *The German Reformation: The Essential Readings*, ed. C. Scott Dixon. Oxford, Oxford University Press, 1999, էջ 169-192:

8 St’u Sebouh David Aslanian. *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Early Modern Armenian Diaspora, 1512–1800*. Providence, Yale University Press, Բ. Խ. Գ. գլուխագիր (հրատարակելի):

9 Նոյն, Գ. գլուխ:

10 Դաւանականացման դրոյթի մասին, տե՛ս Ute Lotz-Heumann, “*Confessionalization*”, in *Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation*, edited by Alexandra Bamji, Geert Janssen, and Mary Laven, Surrey and Burlington, VT, Ashgate, 2013, էջ 53-73. **Thomas A. Brady Jr.**, “*Confessionaliza-*

սկսած էին հող գտնել Օսմանեան կայսրութեան եւ Սեֆեան իրանի հայկական բնակչութեան մէջ¹¹: Միսիոնարներու ընձեռած կրթական եւ այլ պատեհութիւններուն հետեւանքով, Հայերու կարեւոր թիւ մը իր մայր եկեղեցին լքած՝ դարձած է կաթողիկէ: Միսիոնարներու գործունէութիւնը զօրաւոր հակադարձութեան արժանացած է Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան կողմէ, պատճառ հանդիսանալով Հայ Եկեղեցւոյ եւ անոր վարդապետութեան ու ծէսին եւ Հռոմէական Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ դաւանական սահմաններու ընդլայնումին: Կրօնական հետազայ պառակտումը այնպիսի ծաւալ ստացած է, որ ուշ հին դարէն փոխազդեցութեան մէջ գտնուած երկու եկեղեցիներու միջեւ երբեմնի դաւանական երկդիմութիւնն ու վարդապետական գուգադիպումը ԺԸ. դարու սկիզբներուն ըստ էութեան անհետացած էր, երբ փոխադարձ արգելք հաստատուած է սրբազան արարողութիւններու հաղորդակցութեան (communicatio in sacris), այսինքն՝ կրօնական հասարակաց արարողութիւններու մասնակցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան կաթողիկէ եւ առաքելական հայերուն միջեւ, որոնք կը վերահասկէին Պոլսոյ Պատրիարքարանի եւ միլլէթի հաստատութիւններուն¹²:

11 Francis Richard, “*Missionnaires français en Arménie au XVIIe siècle*,” in *Arménie entre Orient et Occident: trois mille ans de civilisation*, edited by Raymond H. Kévorkian, Paris, Bibliothèque nationale de France, 1996, էջ 196-202. **Cesare Santus**, “*Conflicting Views: Catholic Missionaries in Ottoman Cities between Accommodation and Latinization*”, in *Catholic Missionaries in Early Modern Asia: Patterns of Localization*, edited by Nadine Amsler, Andreea Badea, Bernard Heyberger, and Christian Windler, Abingdon-New York, Routledge, 2020, էջ 96-120. Վահագն Բայրութեան, «Նոր Ջողայի հայկական գաղութը եւ կաթողիկ միսիոնարների կազմակերպությունները», Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիայի Տեղեկագիր, 9, 1964, էջ 39–51. Նոյն, «*XVII դարում արեւելեան Հայաստանում կաթողիկ միսիոնարների գործունէութեան պատմությունը*», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2, 1989, էջ 147–57:

Հայ կաթողիկէ երեք միաբանութիւնները ծնունդ առած են այս «դաւանականացման դարաշրջան»ին: Առաջինը եղած են Մխիթարեանները, որոնց հիմնադիրը՝ սեբաստացի Մխիթար Պետրոսեանը (ապագայ Մխիթար Արքահայրը) կաթողիկէ դաւանանքը ընդունած էր 1690-ական թուականներու կէսերուն, միսիոնարներու ազդեցութեան տակ, եւ իր միաբանութիւնը հիմնած է Կ. Պոլսոյ մէջ, 1701-ին: Քաղաքը դարձած է հակակաթողիկէ եռուն հալածանքի կեդրոն մը, որուն հետեւանքով Մխիթար փախուստ տուած է Պեղոպոնես իր աշակերտներուն հետ, այնուհետեւ՝ 1715-ին, անցնելով Վենետիկ, ուր երկու տարի ետք իրեն յանձնուած է Ս. Ղազարի կղզին¹³:

Մխիթարեաններուն պէս, Անտոնեանները, որոնց անունը կու գայ Դ. դարու եզրիպատցի ճգնաւոր Ս. Անտոնէն, ծագում առած են չորս եղբայրներէ, որոնք 1707-ին կաթողիկէ դարձած են Հալէպի մէջ ու հալածանքէ խոյս տալով, գաղթած են գլխաւորաբար մարոնիներէ բնակուած եւ Պէրլութի հիւսիսը գտնուող Լեռնալիբանանի Քարբուլան շրջանը: Անոնց տրուած են բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ, որոնց շարքին՝ հողատարածք մը եւ Յիսուս Ամենափրկիչ վանքը Քրէյմի մէջ շինելու արտօնութիւնը

12 Cesare Santus, *Trasgressioni necessarie. Communicatio in sacris, coesistenza e conflitti tra le comunità cristiane orientali (Levante e Impero ottomano, XVII-XVIII secolo)*, Rome, École française de Rome, 2019, p. 11. Idem, “*The Mekhitarist Congregation and the problem of Communicatio in Sacris among the Armenian Catholics of the Ottoman Empire*”, unpublished paper. **Mardiros Abagian**, “*La questione della communicatio in sacris nel secolo XVIII e la formazione del Patriarcato Armeno Cattolico*”, Բազմալէպ, 1–2, 1981, p. 139.

13 Մխիթարեաններու սկզբնական պատմութեան ուրուագիծի մը համար, տե՛ս Sebouh David Aslanian, “*The Great Schism of 1773: Venice and the Founding of the Armenian Community of Trieste*,” in *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, edited by Houry Berberian and Touraj Daryaei, Irvine, Jordan Center for Persian Studies, 2018, էջ 83-118:

1721-ին¹⁴: Միաբանութիւնը նոր թափ ստացած է կաթողիկէ եպիսկոպոս Աբրամամ Պետրոս Արծիւեանի (1679-1749) ժամանակով: 1741-ին, Հաւատաստութեան ճանչցած է Արծիւեանը իբրև Օսմանեան կայսրութեան կաթողիկէ հայերու առաջին «պատրիարք»ը կամ կաթողիկոսը: Անտոնեան միաբանութիւնը կազմած անոր հետեւորդները 1753-ին շինած են ուրիշ վանք մը Պէյթխաշպոյի մէջ (նոյնպէս Քսրոլանի շրջանը) եւ 1762-ին երրորդ մը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունով, Հոռմի մէջ¹⁵:

Զմմառու միաբանութիւնը Անտոնեան կարգի մեկ ճիւղաւորումն էր, որ ծնունդ առած է 1749-ին՝ Արծիւեանի մահուան վաղորդայնին, երբ անոր հետեւորդներէն մեկ քանին որոշած են Հայ Կաթողիկէ Կաթողիկոսութեան կեդրոնը Քրէյմէն տեղափոխել մերձակայ Զմմառ մարտի գիւղը: Փոխման Ս. Կոստին վանքը շինուած է, դառնալով Հայ կաթողիկէութեան պաշտօնական կեդրոնը¹⁶:

Երեք Հայ կաթողիկէ միաբանութիւնները, իրենց նորաստեղծ վանքերուն աջակցելու եւ միախորհրդանքով ու նորընծանքով կրթական ու վարժեցման կառուցման

Հայթայթելու նպատակով, եկամուտի նմանօրինակ ռազմավարութիւն որդեգրած են: Ի բացակայութեան պետական հովանաւորութեան եւ սփիւռքեան կեանքի պայմաններու տակ, վանականները արտասահման կը դրկուէին հանգանակութեան նպատակով՝ եկամուտ ձեռք բերելու համար:

Այս իմաստով, կարեւոր է նշել, թէ ամերիկեան ոճի հեռատեսիլի աւետարանչականութեան արդի դարաշրջանէն առաջ, ողորմութիւններու հանգանակութիւնը կը պահանջէր շարժունակ ընթացք մը, յաճախ մեծ հեռաւորութիւններու վրայ: Ողորմութիւն հաւաքողը կենսական դեր կը խաղար շատ մը արեւելեան քրիստոնեայ եկեղեցիներու եւ վանական կարգերու տնտեսական բարօրութիւնն ու նոյնիսկ վերապրումը ապահովելու համար:

Ժէ. դարուն, լոնտոնաբնակ յոյն արքեպիսկոպոս Եոսէֆ Եորկիրենէս (Joseph Georgirenes), խօսելով Աթոս լեռան վանքերուն եւ ճգնարաններուն մասին, նշած է, թէ ողորմութիւններու հանգանակութիւնը արեւելեան քրիստոնեայ կրօնական կեդրոններու տնտեսութեան կենսական մաս կը կազմէր: Սովորաբար կ'ապահովէր օսմանեան իշխանութիւններու պահանջած

14 Անտոնեաններու պատմութիւնը մնացած է մութի մէջ: Միաբանութեան գլխաւոր ճարտարապետներէն Արքայապետ Պետրոս Արծիւեանի մասին լաւագոյն աշխատութիւններն են Խաչիկ վրդ. Աթանասեան, Վարդ Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեան կաթողիկոսի, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ տպարան, 1959, եւ Gabriella Uluhogian, "Abraham Petros Ardzivian, Primo Patriarca Armeno Cattolico," in *Collectanea Armeniaca*, edited by Rosa Bianca Finanzi and Anna Sirinian, Milan, Biblioteca Ambrosiana, 2016, էջ 185-196 (առաջին հրատարակութիւն՝ 1983): Տե՛ս նաեւ Gregorio Petrovicz, "Origine dei monaci Antoniani Armeni", *Բազմալէպ*, 1-2 (1985), էջ 143-49. Իսահակ Արապեան, «Հիմնարկութիւն Անտոնեան միաբանութեան», Հանդէս Ամսօրեայ, 9, 1902, էջ 287-95. Հ. Տաճատ Մ. վրդ. Եարտըմեան, «Անտոնեան հայ միաբանութիւնը եւ անոր պատմական տխուր վախճանը, 1707-1925», - Բազմալէպ, 2000, էջ 110-27: 1720-ական թուականներուն միաբանութեան Լեռնայի-

բանան տեղափոխման պատմական ծիրին համար, տե՛ս Panos Jeranian, "Catholic Armenian and Maronite Relations in Mount Lebanon, 1720-1840", M.A. thesis, American University of Beirut, June 1971 (այս աշխատութեան թեթեօրէն կրճատուած ու խմբագրուած տարբերակի մը համար, տե՛ս Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հատոր ԻԶ., 2006, էջ 40-102): Ծնորհակալութիւն կը յայտնեմ Արա Սանճեանին եւ Վահէ Սահակեանին, որոնք Երանեանի աշխատութեան բնագրի իրենց օրինակները տրամադրեցին ինձի:

15 Amine Jules Iskandar, *La Nouvelle Cilicie: Les Arméniens du Liban*, Beyrouth, Catholicoat Arménien de Cilicie, 1999, էջ 63:

16 Զմմառու վանքի պատմութեան մասին, տե՛ս Mesrob J. Terzian, *Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques (1740-1812)*. Beirut: Imp. La Photo Presse, 1955 եւ Հ. Մետրոպ Թէրզեան, *Զմմառու հայ վանքը 1749-1949*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ տպարան, 1949:

գլխահարկի (խարած) վճարումը, այլ կարիքներու շարքին.

Ուրեմն ամէն տարի իրենց վանականներէն ոմանք կ'ընտրեն՝ արտասահման երթալու եւ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ողորմածութեան ապաւինելու, համապատասխան վանքին ի նպաստ: Եւ ասոնք միշտ միասին գացող երկու հոգի են: Իսկ վանքերը նախապէս կը համաձայնին, թէ ո՞ր յատուկ տեղերը պիտի դրկեն իրենց պատուիրակները, որոնք սովորաբար երկու կամ երեք տարի կը շարունակեն ճամբորդել հետիոտն¹⁷:

Ժէ. դարուն Եորկիրենէսի գրածը Աթոս լեռան եւ անոր վանական կեդրոններուն մասին ի գօրու կը մնայ ժԼ. դարու երեք Հայ կաթողիկէ կեդրոններուն համար, ուր ողորմութիւններու հանգանակութիւնը նոյնպէս նշանակալից դեր խաղացած է իբրև եկամուտի կարեւոր աղբիւր ստեղծելու միջոց:

Միսթարեաններու գլխաւոր աղբիւրը Ս. Ղազար կղզիի նուիրատուութիւնն էր Վենետիկի Ծերակոյտին կողմէ (1717), իսկ այնուհետեւ՝ անոնց մեծապէս փնտռուած տպագրութիւններուն վաճառքը, ինչպէս եւ Պոլսոյ ու Անատոլիայի հարուստ Հայ վաճառականներու նուիրատուութիւններն ու հովանաւորութիւնը: ԺԼ. դարու երկրորդ կէսին, այդ եկամուտը մեծ մասով կը հայթայթէր Միսթարեան վանականներու

առաքումը Հնդկաստանի հայ համայնքներուն, ուր Ժէ. եւ ԺԸ. դարերուն վաճառականներու փոքր, սակայն մեծահարուստ խաւ մը հաստատուած էր, շատերը՝ Նոր Զուղայէն փոխադրուած¹⁸: Միսթարեանները Հնդկաստան ճամբորդած են իբրև ողորմութիւն հանգանակողներ, ինչպէս Հ. Նիկողայոս Բուզայեանը եւ Հ. Պողոս Մեհերեանը, որուն 1786-ի ուղեգրութեան մէջըբերած եմ վերը, կամ միաբանութեան հայերէն տպագրութիւններու շարժունակ վաճառականներ, ինչպէս եղած է երկու այլ միաբաններու՝ Հ. Սուքիաս Աղամալեանի եւ Հ. Մանուէլ Էմիրգեանի պարագան, որոնք 1769-1773-ին Հնդկաստանի ճանապարհը բացած են, հիմքը դնելով հետագայ առաքելութիւններու:

Նմանապէս, թէ՛ Անտոնեանները եւ թէ՛ անոնց Զմմառու ճիւղը մեծապէս օգտուած են Քսրոլանի մարոնիներու լայն աջակցութեան, ներառեալ՝ Ֆինանսական օժանդակութիւնն ու հողի նուիրաբերումը¹⁹: Անտոնեանները նաեւ պարբերաբար իրենց միսթարեանները դրկած են ողորմութեան հանգանակութեան երկարատեւ ճամբորդութիւններու, որոնք վաղ արդի Եւրասիոյ սահմանները անցնելու շարժունակութիւն կը պահանջէին: Ինչպէս պիտի տեսնենք, անոնց շարժունակութիւնը բնաւ դիւրին ընթացք մը չունէր՝ յաջողութիւն ապահովելու համար, այլ բազմաթիւ ագրակներէ կախուած էր, որոնցմէ գլխաւորը

17 Joseph Georgirenes, *A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, London, 1677, էջ 99 (ընգծումը իմն է): Կարճ քննարկումի մը համար, տե՛ս Ghoibrial, "Migration from Within", էջ 162 եւ 168. Նոյն, "Moving Stories and What They Tell Us: Early Modern Mobility Between Microhistory and Global History." Past and Present, Supplement 14 (2019), էջ 243-80:

18 Նոր Զուղայի եւ Նոր ջողայեցիներու անտոնիան մասին, տե՛ս Edmund Herzig, "The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: A Study of Premodern Asian Trade", unpublished doctoral thesis, Oxford University, 1991, էջ 244-56. Ծնունդի խաչիկեան, Նոր Զուղայի հայ վաճառականութիւնը

եւ նրա անտարատնական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1988. Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley. The University of California Press, 2011:

19 Jeranian, "Catholic Armenian and Maronite Relations," էջ 33-40 եւ Pierre Raphael, *The Role of the Maronites in the Return of the Oriental Churches*, Ohio, The United Printing, 1946, էջ 41-49:

Լվովի կեդրոնը: ԺԳ. դարէն սկսեալ, բռնագաղթի հետեւանքով, մեծաթիւ Հայ գաղթականութիւն Հաստատուած էր թէ՛ հոն եւ թէ՛ Ղրիմի ծովափը²⁶: Անդրէասի այցելութեան ժամանակ, Լվով աւելի քան Հարիրամեակի մը ընթացքին Հայ կաթողիկէ եպիսկոպոսական աթոռ եղած էր եւ քանի մը հազար հոգինոց Հայկական բնակչութիւն ունէր, մեծ մասով՝ կաթողիկէ: Հետեւաբար, ողորմութիւն Հանգանակելու յարմարագոյն վայր մըն էր Հայ կաթողիկէ վանականի մը Համար: 26 Յունիսին, Ն. Անդրէաս դարձեալ կը գրէ Հոռոմի իր մեծաւորին.

«Յայտ առնեմ տէրութեանդ մէր որպիսութենէն փոքր ի շատէ որ անցեալ թառեղումն գրեալէի որ կօնդակավ ամէնայ երջանիկ միքայել կաթողիկոսին որ տվավ ինձ վասն ողորմութիւն ժողովելու եւս Առնուտոս պօսին դված կօնդակովն եւս մեծաւորին հայր ըռաֆայելին դված աղաչանաց գրովն գնքեցեալ գնքաւ վանից եղեալ հրամանաւ վանքէն հրամանաւ եւ հնագանդութեան առ ի ժողովել ողորմութիւն ի քրիստոս հավատացելոց ոչ ինիցի հրամանոցթ [ ] երկար կլիսայցաւութիւն [ ] այժմ հասայ իլհաց երկիրն [Լեհաստան] հայոց ուղափառաց առլի-եպիսկոպոսին քովն այսինքն իվով քաղաքն մինչեւ ի ցայս օր ժողովեցի երկու հարիւր շափ ոսկի կամէնայի կնալ նէմսէի երկիրն բայց լսեցի վասն լիփանանից եկեալ մարօնիքն խափէութեամբ ողորմութիւն ժողովեալ են եւս լեհաց երկիրն հրամանոցն դերութեանդ եւս յայտ է որ ս[ուր]բ ժողովէն առքելմունք եղավ որ ոչ ժողովէն եւ ոչ գիր տան իւրեանց ես հայր անդրէասըս կրօնավոր ս[ուր]բ[ոյ]ն անդոնի [ ] կանօնի ու վանոց յիսուսի փրկիչ ուխտեալ կրօնավոր ի

քաղաքէն անթապեցի այժմ խնդրեմ հրամանոցթ [ ] ինչպէս կամէնաս հրամայեաց ինձ կարիաց իմոց կատարեցից...»²⁷:

Այս նամակէն յստակ կը դառնայ, որ ողորմութեան Հանգանակութիւնը այլեւս չէր, ինչ որ ըստ երեւոյթին եղած էր նախորդ դարուն, երբ Հայր Անդրէասի պէս վանականները կրնային ձգել իրենց հեռաւոր բնակավայրը Լիբանանի մէջ եւ թափառիլ Եւրոպայի փողոցներուն ու գիւղերուն երկայնքին նուիրատուութիւններ մուրալու՝ առանց թղթաբանութեան (paperwork) եւ վաւերացման (certification) արգելքներու: Թէեւ ժէ. դարուն արեւելեան քրիստոնեաները պապական վարչութեանն շնորհուած «կաթողիկէութեան նամակներ» եւ յանձնարարական նամակներ պէտք է ստանային՝ Հանգանակութեան նպատակով կաթողիկէ եւրոպական տիրոյթներ ճամբորդելէ առաջ, այնպէս կը թուի, թէ Հոռոմի իշխանութիւնները նման վերահսկողութեամբ հազիւ թէ զբաղած են: Այս էր Թովմա Վանանդեցիի պարագան, որ 1673-ին ողորմութիւն Հանգանակելու նպատակով ճամբորդած է Եւրոպա եւ Ամսթերտամի մէջ Հայկական տպարան մը ֆինանսաւորելու համար մեծ գումարներ հաւաքած՝ 1695-ի եւ 1708-ի միջեւ, երբ վախճանած է Անվերսի մէջ²⁸: Ուրբան որ Թովմայի շարժումները դժուար եղած ըլլան, յարաբերաբար դիւրին էին բաղադատմամբ ԺԸ. դարուն, երբ ողորմութիւն Հանգանակողները վերահսկողութեան ենթարկուած են, յատկապէս Հաշուի առնելով Լեռնալիբանանէն մարոնի Հանգանակողներու ալիք մը, որոնցմէ ոմանք այդ

26 Միջնադարեան եւ վաղ արդի Լվովի մէջ հայկական ներկայութեան մասին, տե՛ս Eleonora Nadel-Golobič, "Armenians and Jews in Medieval Lvov: Their Role in Oriental Trade, 1400-1600", - Cahiers du monde russe et soviétique 20, 3-4 (July-December 1979), էջ 345-88 եւ Krikor Maksoudian, "The Armenian Communities in Eastern Europe", in The Armenian People from Ancient to Modern Times, vol. 2, edited by Richard Hovannisian, London, Macmillan, 1997, էջ 51-79:

27 Չմնաո, Անտոնեան արխիմեք, տուփ 47-48 (1767-1770 թուականներու թղթակցութիւն), Ն. Անդրէաս Ուզունեանի թղթակալ, 1767, #4:

28 Տե՛ս Aslanian, "The Quintessential Locus", որ կ'անդրադասուայ Թովմա Վանանդեցիի շարժումներուն Եւրոպայի ու հարաւային Կովկասի մէջ, ինչպէս եւ ողորմութեան հանգանակողներու տպագրութեան:

գործունէութիւնը վերածած են անձնական Հասութեաբեր գործի: Եւրոպայի մէջ կրօնական կեղծարարներու եւ խաբեբաններու աւելի լայն ներկայութիւնը պարտադրած է, որ պետական ու կրօնական իշխանութիւնները արգելքներ հաստատեն անցանկալի տարրերու շարժունակութեան²⁹:

Ահա, օրինակ, Սերգիոս Գամբրիոս անունով անտոյր կերպով Հնարամիտ ու խորամանկ մարոնի քահանայի մը վարքագիծը, ըստ Հալէպի Ֆրանսացի հիւպատոս Լօրան տ'Արվիէյոյ ուղեգրութեան: Թէեւ հոգեւորական պաշտօնի որակում չունէր, Գամբրիոս ձեւը գտած է եպիսկոպոս նշանակուելու Հալէպի մէջ: Այնուհետեւ, նպատակ դրած է Եւրոպա մեկնիլ ու ողորմութիւն Հանգանակել՝ թէ՛ անձնապէս եւ թէ՛ իր ընտանիքը հարստացնելու նպատակով: Ըստ տ'Արվիէյոյ, «չուտով ան Եւրոպայի ճամբան բռնեց՝ հոն իրագործելու իր նպատակները, որոնք հաշուի ունէր իր ընտանիքը հաստատելու համար: Ֆրանսան դարձաւ իր կաթնատու կովը [sa Vache à lait]: Այնքան լաւ գիտէր իր պատրիարքութեան եւ Լեռնալիբանանի ու երկրի այլ վայրերու քրիստոնեաներուն աղքատութիւնը ձեւացնել ու ցուցադրել, որ մեծ գումարներ հաւաքեց: Աւելի՛ն. քանի մը ճամբորդութիւններ կատարեց հոն, միշտ մեծ օգուտ քաղելով»³⁰:

Մարտինցի ասորի կաթողիկէ հոգեւորական Աթանասիոս Սաֆարի պարագային, Ամերիկայի մէջ ողորմութեան Հանգանակութիւնը ապահոված էր սպանական դրամով 46.000 ութնոցներու (pesos de ocho)

պատկառելի գումարը³¹: Արեւելեան քրիստոնէութեան եւ վաղ արդի Եւրոպայի փոխարարներու թիւններուն ռազմիկայ ուսումնասիրող Պեռնար Հեպերթէի գործէն գիտենք, որ ԺԸ. դարու կէսերուն արեւելեան քրիստոնեաներու եւ մարոնիներու կողմէ խարդախութիւններու կասկածը այնքան աճած էր, որ կանոններ հաստատուած էին՝ արեւելեան քրիստոնեաներու կանխաւ վաւերացումը պահանջելով ողորմութեան Հանգանակութիւններու համար: Այս հրամանները քննարկելով, Հեպերթէ կը գրէ. «1753-ին, Ֆրանսա Հրապարակուած պաշտօնական բնագիր մը, որ ստուգապէս ուղղուած էր «մարոնիներուն եւ այլ արեւելեան քրիստոնեաներուն», կը պարտադրէր զիրենք երկիրը մտնել ֆրանսական հիւպատոսի Հայթայթած վաւերագրերով եւ Մարսէյի առեւտրական աւագանիի ու պատուիրակներու վաւերացումով, այլապէս՝ բանտարկութեան եւ թափառաշրջիկներու ու վատահամբաւ մարդոց պէս վերաբերումի արժանանալու սպառնալիքով»³²:

Նման վաւերացում թերեւս այդքան խստութեամբ չէր կիրարկուած նախորդ դարուն, բայց արդէն ի գորու էր: Ըստ Չեզարէ Սանթուսի, ժէ. դարուն արեւելեան քրիստոնեաներէն կը պահանջուէր, որ ողորմութիւն Հանգանակելու արտոնագրեր ցոյց տան, ինչպէս եւ կաթողիկէ ըլլալու վաւերագրեր եւ յանձնարարական նամակներ: Նման թուղթեր կու տային ողորմութիւն Հանգանակողին Արեւելքի մեկնակէտին մէջ տեղացի եւրոպացի հիւպատոս մը կամ միսիոնար մը, կամ ձեռք կը

29 Կրօնական կեղծարարութեան եւ վաղ արդի կեղծարարներու մասին, տե՛ս Perez Zagorin, Ways of Lying: Dissimulation, Persecution, and Early Modern Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990 եւ Miriam Eliav-Feldon, Renaissance Impostors and Proofs of Identity, London, Palgrave Macmillan, 2012: Տե՛ս նաեւ Sebouh David Aslanian, "Many Have Come":

30 Laurent d'Arvieux, Mémoires du Chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy à la Porte, Consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli, & autres Échelles du Levant, vol. 2. Paris, Desespine, 1735, էջ 369: Տե՛ս նաեւ Heyberger, "Migration", էջ 26:

31 Heyberger, "Migration", p. 26. Idem, "Chrétiens orientaux", p. 63.

32 Heyberger, "Migration", p. 28.

բերուելին պապական վարչութենէն Եւրոպայի մէջ: Առանց այս տեսակի թղթաբանութեան, շատ դժուար պիտի ըլլար ողորմութիւն խնդրել, ինչպէս եւ շրջիլ ու հիւրասիրուիլ, օրինակ՝ Հռոմի հայկական հիւրանոցին մէջ³³: Նման վաւերացման եւ կանոնաւորման պատճառները կապուած էին, մեկ կողմէ, տ'Արվիէոյի «ձեւացնել, կեղծել» կոչածին եւ խարդախութեան, իսկ միւս կողմէ, իշխանութիւններու ունեցած դժուարութեան՝ նման խաբբայութեան պարագաներուն առաջը առնելու: Արդարեւ, 1670-ական թուականներէն եւ յատկապէս յաջորդ դարէն սկսեալ, պապական վարչութիւնը փորձած է հետզհետէ աւելի խստութեամբ վերաբերիլ ու վերջ տալ արեւելեան քրիստոնեաներու շրջապտոյտներուն՝ ողորմութիւն հանգանակելու համար, յատկապէս անոնց, որոնց ուղղափառութիւնը կասկածելի էր: Արտոնագրերը տրուած են դժկամութեամբ եւ միայն իւրաքանչիւր հոգեւորականի արժանիքներուն խստապահանջ հետաքննութենէ ետք³⁴: Պետական իշխանութիւնները նոյնպէս ստանձնած էին կանոնակարգումի դերը կրօնական իշխանութիւններուն զուգընթաց՝ Հռոմի մէջ եւ այլուր: Այսպէս, աշխարհաշրջիկ միսիոնար եւ ողորմութիւններ հանգանակող ասորի քահանայ իլիւսա ալ-Մասուլիի մանրապատմական ուսումնասիրութեան մէջ, Ղոպրիալ ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս արեւելեան քրիստոնեայ հանգանակողները կը գտնուէին Նոր Աշխարհի սպանական իշխանութիւններու «ուստարին տակ»: 1681-ի Հնդկաց օրէնքներու (Laws of the Indies) գլուխ մը, որ նուիրուած էր ողորմութեան հանգանակութեան, զանոնք արդէն առանձնապէս

յիշած էր իրենց «անընդունելի վարքագծին» (malos modos) համար: Աւելի'ն. 1675-ին, սպանական թագաւորական հրովարտակ մը արգելած էր ողորմութիւններու հանգանակութիւնը յոյներու եւ հայերու կողմէ³⁵:

Ի պատասխան Հայր Անդրէասի խնդրանքին՝ «կոնդակ»ներու նոր շարքի մը, որ իրեն թոյլ տար շարունակել իր ճամբորդութիւնները Եւրոպայի երկայնքին, Հ. Գրիգոր Ներսէսեան՝ Անտոնեան միաբանութեան ընդհանուր արքահայրն ու Անտոնեան եկեղեցւոյ մեծաւորը Հռոմի մէջ, 1769-ին վկայականներու նոր շարք մը պատրաստած է, դարձեալ երեք լեզուներով (հայերէն, արաբերէն եւ լատիներէն): Հետեւելով ժամանակի հռոմէական կաթողիկէ վկայականներու պատրաստութեան ցուցմունքներուն, այս վկայականներուն ներքեւը «նշխարի կնիք» „wafel seal”³⁶ մը կայ, որ իրաւունք կու տայ Հայր Անդրէասին «շրջիլ ՚ի դրոնս ողորմածայ առ ՚ի լնուլ զպակասութիւնս եւ կարօտութիւնս ճգնազեաց կրօնաւորացն Սրբոյն Անդօնի մեծի Աբբային»³⁷: Վկայականը նաեւ կը յիշէ միաբանութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը Հռոմի մէջ, աւելցնելով, որ այդ ժամանակ ինկած էր պարտքերու տակ: Գուցէ առաւել կարեւոր ձեւակերպումով, Հ. Գրիգոր Ներսէսեան կը հաստատէ, որ «տուաք նմա զայս վկայականս՝ առ ՚ի բառնալ զամենայն երկբայութիւնս» զայն կրողի ինքնութեան ու դիտաւորութեան մասին, քանի որ ընկերակիցը՝ Հայր Աբրահամը, այլուր առաքուած էր, եւ հետեւաբար վկայականը կրողը առանձին ղրկուած էր³⁸: Ժամանակին, կանոն էր, որ ողորմութիւն հանգանակողները զոյգ-զոյգ

33 Santus, “Wandering Lives”.
 34 Այս մասին խոր քննարկումի մը համար, տե՛ս Santus, “Wandering Lives”:
 35 Ghobrial, “Secret Life of Elias”, p. 63.
 36 Այս կնիքներուն անցողակի ակնարկութեան համար, տե՛ս Ghobrial, “Moving Stories”, էջ 269:

37 Չմմառ, Անտոնեան արխիւներ, տուի 47-48 (1767-1770 թուականներու թղթակցութիւն), Գրիգոր Նէփօթ Ներսէսեանի թղթակալ, 1769:
 38 Անդ:

ճամբորդէին (տե՛ս ստորեւ), ուստի մենակեաց մուրացիկը կասկածելի կը դառնար, եւ այս պատճառով Գրիգոր Նէփօթ անհրաժեշտ նկատած է աւելցնել այս տողը Հ. Աբրահամի բացակայութեան մասին: Վկայականին լատիներէն տարբերակը, որ հաւանաբար աւելի օգտակար էր Հ. Անդրէասին, յստակ տողերով ուրուագծած է անոր առաքելութիւնը.

ես՝ Հայր Գրիգոր Նէփօթ (...) արբայ հայ կաթողիկէ վանականներու եւ ընդհանուր մեծաւոր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքի՝ Վատիկանի Սուրբ Պետրոսի սրբազնասուրբ պազիլիքին մէջ, Հռոմ, կը վկայեմ,

որ այս օրհնեալ Հայր Անդրէաս Ուզունեանը՝ մեր կրօնքի հաւատաւոր վանական, ուղարկուեցաւ իր մեծաւորներուն եւ մեր կողմէ՝ Քրիստոսի հաւատացեալներուն գուժն ու ողորմութիւնը հայցելու համար (...): Ուր խոնարհաբար կը խնդրենք (...) Քրիստոսի հաւատացեալներէն, որ շմերժեն հիւրընկալել մեր կողմէ առաքուած այս մարդը, եւ որքան կարելի է առատաձեռնօրէն օգնել մեզի, որ մեծագոյն կարիքի մէջ ենք ի սէր բարեպաշտութեան, Քրիստոսի սիրոյն, որուն միշտ խոնարհաբար

պիտի աղաչենք, որ իր ողորմութեան գանձը բանայ ձեզի՝ մեր բարերարներուն:

Աւելի'ն. եթէ պատահի, որ Հայր Աբրահամի անուան յիշատակումը բազմաթիւ նամակներու մէջ մեկուն ուշացում պատճառէ, կը վկայենք, որ միեւնոյն անձը անկէ [Հայր Անդրէասէն] զատուած ու ղրկուած է այլուր իր մեծաւորներուն կողմէ՝ միեւնոյն կրօնքի անհրաժեշտ այլ գործի համար:

Այս բոլորի վկայութեամբ, սոյն յանձնարարական նամակը տուած ենք, ստորագրուած մեր եւ քարտուղարի ձեռքով, եւ վկայագրուած մեր վանքի կնիքով, Հռոմի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքին մէջ, 1769 տարուան Մարտ ամսուան չորրորդ օրը»³⁹:

Հ. Աբրահամի բացակայութիւնը արձանագրելու անհրաժեշտութիւնը ցոյց կու տայ, որ այդ ժամանակաշրջանին կ'ակնկալուէր, որ ողորմութիւն հանգանակողները «միշտ երկու հոգի ըլլային ու շրջէին միասին»⁴⁰: Աւելի'ն. ինչպէս վկայականը յստակօրէն կը բացատրէ, Հ. Անդրէաս կը կրէր այլ թուղթեր, որոնք ակնարկութիւններ կը պարունակէին արդէն իր քովը Հ. Աբրահամին մասին:

39 Անդ: Ծնորդակալ եւ Հանգա Ռիչիմ' լատիներէն թարգմանութեան համար: Լատիներէն բնագիրը կ'ըսէ. «Ego P. Gregorius Nepote Definitor Generalis, et actualis sacri Ordinis S. Antonii Magni Abbatis Monachorum Armenorum Catholicorum, ac Superior Gen[eral] Monasterii S. Gregorii Illuminatoris apud Sacrosanctam Basilicam Divi Petri in Vaticano Romae Omnibus, ac singulis praesentes nostras supplices litteras visuris, ac inspecturis fidem facimus, ac testamur Hunc R. P. D. Andream Usunium Monachum professum nostrae Religionis missum fuisse a superioribus suis, et a nobis ad implorandam Xti Fidelium Pietatem, et Clementiam, ut dignentur pro Xti amore, et pro posse subvenire maximae indigentiae, ac necessitati, qua laborat praedicta Religio non pro aliquo levi motivo, sed Pietatis opera necessario exercendo, uti clarissime videre est in Diplomatus Illustrissimorum Eccl[esi]ae Virorum: Quapropter et nos suppliciter deprecamur Omnes Eccl[esi]arum Praesules, ac superiores, urbiumque praefectos, et Locorum D[omi]nos, omnes denique [Chris]ti Fideles,

ne dedignentur benigne excipere hunc nostrum missum, et largienti manu succurrere Nobis pro Pietatis causa in maxima necessitate constitutis pro posse, pro amore Xti, quem semper sumus omnes suppliciter oraturi, ut misericordiarum suarum thesauros aperiat vobis Benefactoribus nostris. Insuper, ne unquam possit moram alicui facere mentio nominis Patris Abrahami in multis diplomatus, fidem facimus, testamurque eundem ab isto separatum deinde fuisse ac missum in alium locum a superioribus pro alio necessario negotio eiusdem R[eli]gionis. In quorum omnium fidem praesentes nostras supplices secretariique nostri manu subscriptas, et sigillo nostri Monasterii munitas ipsi dedimus, Romae in Monasterio S Gregorii Illuminatoris, anni: 1769 die 4a Martis. De mandato Re[ve]rendissimi Patris Definitoris Generalis et actualis Joannes Bap[tist]a Garabied secretarius»:

40 Georgirenes, Description of the Present State, p. 99.

Ապրիլ-Յունիս 1769-ին, Հ. Անդրեաս կը գտնուէր Տրիեստէ եւ Վիեննա, ուր շարունակած է ողորմութիւն հաւաքել: 1770-ին, Պաղտատ եղած է, եւ այնուհետեւ Եւրոպա վերադարձած է 1772-ի սկիզբներուն: Յունուար 1772-ի կէսերուն, Մալթա էր, հաւանաբար կղզիի հռոմէական կաթողիկէ վանքի մը մէջ: Իր մեծաւորին գրած է, թէ նպատակ ունէր մեկ ու կէս ամիս եւս կղզին մնալ, որմէ ետք կը ծրագրէր ճամբորդել Սպանիա ողորմութիւն հանգանակելու, հաւանաբար սպանացի վանականի մը ընկերակցութեամբ: Այս ուղղութեամբ, կը խնդրէր, որ Հ. Գրիգոր Նէփօթը ((Nipote) դիմէր Փրանկիսկեան միաբանութեան ընդհանուր մեծաւորին Հռոմի մէջ:

«[Ա]ղաչեմ տերութեանդ որ աս իրն կատարես մեծաւորին փառս ա[ստուծոյ] հրամանքդ երթաս վանքն ֆրանչիսկանաց ընդհանրական մեծաւորին, եւ խնդրես մէկ գիր վկական [ ] հաստատ վասն խաչից եւ թեսպիհից որ հրաման տա պտտել իմ հետն խաչ եւ թեսպիհ ՚ի թագաւորութեան իսպանեայ գերաերուսաղեմի խաչն եւ թէսպիհ նոքա միայն տանէն իսպանէայ ուրիշ մարդու ոչ թողուն տանել խաչ թէսպիհ վասն այս պաճառի պէտք է մէկ գիր որ մարդ բան շասէ»⁴¹:

Ան նաեւ մեծաւորէն կը խնդրէ, որ վկայականը յատկօրէն հաստատէ, որ Երուսաղէմի խաչներու եւ վարդարաններու արկղը վաճառքի համար չէ, այլ իբրեւ նուէր տրուելու. «[Ա]յսպէս թող գրէ գիրն որ այս խաչներն, եւ թէսպիհներն ի մէկ

փոփոխք սնտուկ կամ մէկ քէսա ոչ է ծախու ալ է վասն պարքեւ տալու համար գէրէ ով որ տա ողորմութիւն ես եւս տամ իրան խաչ կամ թէսպիհ»⁴²: Խաչերու եւ վարդարաններու (թէսպիհ) յիշատակութիւնը Հայր Անդրէասի կողմէ կ'ակնարկէ «Սուրբ Տեղեաց պահպանման» փրանկիսկեաններու ծանօթ սովորութեան՝ Եւրոպայի իրենց բարերարներուն ղրկելու Երուսաղէմէն սրբազան յուշանուէրներ, որոնք պաղեստինցի քրիստոնեայ արհեստաւորներու կողմէ պատրաստուած էին: Ս. Տեղեաց եւրոպացի ճամբորդ մը՝ Ֆրետրիսկ Հասելքուիսթ, օրինակ, իր ուղեգրութեան մէջ յիշած է, որ Բեթղեհէմի փրանկիսկեան վանքը 15.000 փարայի արժողութեամբ նման յուշանուէրներ ունէր, մօտաւորապէս Հ. Անդրէասի նամակին ժամանակ, եւ որ այդ յուշանուէրները «կը ղրկուէին Եւրոպայի բոլոր կաթողիկէ երկիրներուն եւ յատկապէս Սպանիա եւ Փորթուկալ»⁴³:

Մալթայէն գրուած այս նամակէն ետք, ոչինչ գիտենք Հ. Անդրէասի ուր ըլլալուն մասին: Անտոնեան արխիւներու նամակները լուրջութիւն կը պահեն քանի մը տարիով: Արդեօք ստացած էր Երուսաղէմ պատրաստուած պզտիկ խաչերու եւ վարդարաններու արկղը, զոր Սպանիա պիտի տանէր իր հետ: Արդեօք Իբերական թերակղզին եւ թերեւս աւելի անդին ճամբորդութիւնները եկամտաբէ՞ր էին, եթէ իսկապէս գացած է Հռոմի Փրանկիսկեաններու վկայականով: Թերեւս երբեք պիտի չիմանանք: Անունը

41 Հ. Անդրէաս Ուոուստանի անակ առ Հ. Գրիգոր Նէփօթ Ներսէսեան, 17 Յունուար 1772, «Անդրէաս Ուոուստան, 1772/2» թղթակալ, տե՛ս Զմմատ, Անտոնեան արխիւներ, տուի 49-50 (1771-1776 թուականներու թղթակցութիւն):
 42 Անդ:
 43 Frederic Hasselquist, *Voyages dans le Levant dans les années 1749, 50, 51 & 52*. Paris, De Lalain, 1769, էջ 217: Տե՛ս նաեւ Jacob Norris, "Exporting the Holy Land: Artisans and Merchant Migrants in Ottoman-Era Jerusalem", *Mashriq & Mahjar* 2 (2013),

էջ 20. Նոյն, "Dragomans, Tattooists, Artisans: Palestinian Christians and their Encounters with Catholic Europe in the Seventeenth and Eighteenth centuries", - *The Journal of Global History* 14, 1 (2019), էջ 68-86. Émilie Girard and Felicita Tramontana, "La fabrication des objets de dévotion en Palestine, de l'époque moderne au début du XIXe siècle", - *Archives de sciences sociales des religions* 183 (2018), էջ 247-60: Ծանոթակալութիւն կը յայտնեն Ֆելիչիթա Թրամոնթանային, որ Նորիսի յղումներուն յղումները տուած է:

Զմմատու արխիւային նիւթերուն մէջ վերստին կ'երեւի հինգ-վեց տարի ետք՝ 1779-ին, երբ արդէն Հալէպ է: Վաւերագրական հետքերու այս բացը եւ վաղ 1770-ական թուականներու Հայր Անդրէասի «պատուած կերպաս»ը (*torn fabric*), ինչպէս եւ վաւերաթուղթերուն մատուցած բանալի տողերը՝ տեղեկութիւններու վերսկսումէն ետք, միայն գուշակութիւններու տեղ կը ձգեն⁴⁴:

Ըստ երեւոյթին, 1770-ական թուականներու վերջերուն, քանի մը կարեւոր փոփոխութիւններ պատահած են Հ. Անդրէասի կեանքին մէջ: Առաջին հերթին, կը թուի փոխած ըլլալ հանգանակութեան իր ռազմավարութիւնը: Փոխանակ քաղաքէ քաղաք ու շրջանէ շրջան թափառելու, ձեւով մը իր միջոցներուն ձգուած եւ յուսալով ողորմութիւն հաւաքել սովորական հաւատացեալներէ, ան կը թուի հետազօտած ըլլալ հնարաւոր թիրախներ: 1760-ական թուականներու կէսերուն արդէն այս տարբեր ու աւելի յաջող դրամահաւաքի մեթոտին ձեռնարկած էր, երբ Պաղտատ էր իր ընկերակից Հ. Աբրահամ Փիրիմեանին հետ, կը շարունակէր Հնդկաստան ճամբորդութեան կարելիութիւնը: Օրինակ՝ մեծաւորին ուղղուած 5 Փետրուար 1766 թուակիր նամակով գրած է. «Դարձեալ եթէ հարցանեք զմեր որպիսութիւն. Աստուծոյ հազար գոհութիւն ողջ եմք մինչեւ ՚ի կէտ գրոյս. եւ զողորմութեանց կողմանէ, ոչ գոյ այնպիսի հարուստ անձինք աստ. որք առատապէս

զողորմութիւնս բաշխեցն. եւ թէ իցեն. ես հեռեւտիկոսք»⁴⁵: Այնուհետեւ կը հաղորդէ, թէ ինք եւ իր ուղեկիցը հիւրընկալուած էին երբեմնի բարեկեցիկ երկու հայ կաթողիկէ վաճառականներու հետ, որոնք այժմ դժուար օրեր կ'անցնէին: Այսուհանդերձ, ընդհանուր աբբահայր Ներսէսեանէն կը խնդրէ, որ օրհնութեան յատուկ նամակներ ղրկէ երկուքին, այն պարագային, որ անոնց վիճակը բարելաւուի եւ որոշեն առատածեռն բարերարութիւն մը ընել⁴⁶: Պաղտատէն 16 Սեպտեմբեր 1770 թուակիր նամակով, Հ. Անդրէաս Հռոմի իր մեծաւորին կ'ուղարկէ մանրամասն ցանկ մը Պատրայի անհատներու, որոնք ողորմութիւն տուած էին, ընդհանուր աբբահայրէն խնդրելով, որ իւրաքանչիւրին ուղղուած առանձին նամակներ ղրկէ. «[Ա]ղաչեմ ՚ի հասանիւպայս գիրին շուտ եւ շուտ օրհնութեան եւ շնորհակալութեան գիրն գրեցեք ՚ի քաղաքն պասրու. Հայոց ուղղափառած»⁴⁷: Հայր Անդրէասի նամակագրութեան մէջ նմանօրինակ յիշատակութիւններ կ'ամբարպնդեն սոյն յօդուածին զլիւսաւոր միտքը, որ անոր պէս շարժունակ ողորմութիւն հանգանակողներ յենած էին թղթաբանութեան վրայ՝ իրենց դրամահաւաքն ու շարժումները դիւրացնելու համար:

Հ. Անդրէասի կեանքի երկրորդ փոփոխութիւնը տեղի ունեցած է 1779-ին, երբ մարտավարութիւնը փոխելով, մուրացկանութեամբ ողորմութիւն հանգանակելու,

44 Պատմութեան ակնարկութիւնը իբրեւ «պատուած կերպաս» կու գայ Ռանայիթ Կուրայի ուղեւձային փորձագրութեան (Ranjit Guha, "Chandra's Death", *Subaltern Studies* 5, 1986, էջ 135-165): «Անցեալի պատուած կերպաս»ին յղումը կը գտնուի էջ 138-ի մէջ:
 45 Հ. Անդրէաս Ուոուստանի եւ Աբրահամ Փիրիմեանի անակ առ Գրիգոր Նէփօթ Ներսէսեան, 5 Փետրուար 1766, «Զանազան հարք, 1766/9» թղթակալ, տե՛ս Զմմատ, Անտոնեան արխիւներ, տուի 45-46 (1763-1766 թուականներու թղթակցութիւն): Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ անդամներ մերթ կարգ մը հայ կաթողիկէներու կողմէ «ներեւտիկոս» կը նկատուէին, հաշուի

տուած անոնց աստուածաբանական տեսակետները եւ ուսումըները, ինչպէս եւ Հռոմի Եկեղեցւոյ ենթարկուելու մերժումը:
 46 Այս անակէն հատուածներու մէջբերումին համար, թէեւ բնագրէն որոշ շեղումներով, տե՛ս Ներսէս վ. Մայեղեան, «Պատմական ակնարկ մը հայ-կաթողիկէ հասարակութեան վրայ յիշաք», - *Աւետիք*, Մայիս-Օգոստոս 1945, էջ 60-61:
 47 Հ. Անդրէաս Ուոուստանի անակ առ Հ. Գրիգոր Ներսէսեան, 16 Սեպտեմբեր 1770, «Անդրէաս Ուոուստան, 1770/3» թղթակալ, տե՛ս Զմմատ, Անտոնեան արխիւներ, տուի 47-48 (1767-1770 թուականներու թղթակցութիւն):

Երուսաղէմի խաչերու յանձնումով կամ պատարագներ մատուցանելու փոխարէն, ինչպէս ըրած էր Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Վիեննայի, Մալթայի եւ թերեւս Սպանիոյ մէջ, հարուստ անհատներ հանգանակութեան թիրախ դարձուցած կը թուի ըլլալ: Ինչպէս պիտի տեսնենք, աղօթքներ կը ծախէր՝ մեղքերու թողութեան (indulgence) ձեւով, կամ պատարագի մատուցումներ՝ հոգիներու քաւարանէն փրկութեան համար: Առաջին երկու փոփոխութիւններուն զուգահեռ, Հ. Անդրէաս երրորդ նորամուծութիւն մը կատարած է. հանգանակութեան շրջանը ընդլայնած է՝ Ռուսաստանէն, Միջերկրականէն ու կաթողիկէ Եւրոպայէն հասնելով մինչեւ Հնդկաց ովկիանոսն ու Արեւելքի նաւահանգիստներու հարուստ հայկական համայնքները: Այս փոփոխութիւնը ի վերջոյ նիւթական մեծ եկամուտ բերած է Հ. Անդրէասին եւ իր միաբանութեան: Մուծ մնացած կեանքի այս հանգրուանին, Հ. Անդրէաս իր անդամակցութիւնը փոխած է՝ Անտոնեան կարգէն անցնելով Չմամաու ընդ միաբանութեան: Յայտնի է, թէ ե՞րբ եւ ինչո՞ւ դադարած է Անտոնեան միաբան ըլլալէ, բայց փաստը այն է, որ ամենէն ուշը 1779-էն սկսեալ, անոր թուղթերը գրեթէ բացառաբար կը յայտնուին Չմամաու միաբանութեան զուգահեռ արխիւներուն մէջ, թելադրելով որ այդ միաբանութեան անդամ եղած է այդ ժամանակէն ետք: Հնարաւոր է, որ անոր անվախ եւ վստահելի ողորմութիւն հանգանակողի համբաւը հայ կաթողիկէ Կաթողիկոսի ուշադրութիւնը գրաւած ըլլայ, որուն հետեւած է անոր նշանակումը իբրեւ Կաթողիկոսի նուիրակ կամ

անձնական ներկայացուցիչ: Կաթողիկոսը Չմամաու միաբանութեան պաշտօնական գլուխն էր եւ Փոխման Ս. Կոյսի մենաստանը կը գտնուէր:

Հ. Անդրէասի մատուցած պատարագներու յատուկ մատեան մը, որ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ ծանօթ է Diarium Missarum կամ Liber Missarum անունով եւ պահպանուած է Չմամաու արխիւին մէջ, յստակ գաղափար մը կը տայ սփիւռքի երկայնքին անոր տիրոջ շարժունակութեան ու ճամբորդութիւններուն մասին⁴⁸: Վանականը ջանասիրաբար արձանագրած է ե՞րբ եւ ո՞ւր պատարագ մատուցած է, որո՞ւն ինդրանքով կամ որո՞ւն հոգիին համար: Այս մատեանին մէջ, իր իսկ շարժումներն ալ արձանագրած է իբրեւ եկեղեցական ու ողորմութիւն հանգանակող: Մատեանը կը բացուի Հալէպ ժամանումով, 1779-ին.

«Յամի տեան 1779 եւ ապրիլի 28 օրն ի հալապ ՚ի քաղաքն Բերիայ ես տէր անդրէաս վարդապետս ուզունեան իջայ ՚ի տան եղբայրց քովն կեցայ անդ մինչեւ սեպտեմբերի 19 օրն եւ զորինչ պատարագ ասի տէֆտերըս այս ցուցանէ պարտքըս եւ ասացըս եւ վասն հօրս հօգուցն պիտի ասեմ վեց հարիւր պատարագ եւ եղբարքս տվին ինձ հարիւր եւ յիսուն զուրուշ պարոն կարապետին եւ հանգուցեալ ուզունեան համար հոգւոյն»⁴⁹:

1780-ին, Հ. Անդրէաս կը գտնուէր Մարտին, ուր հայ կաթողիկէ կարեւոր համայնք մը կար եւ 1708-ին հիմնուած եպիսկոպոսական աթոռ մը, ինչպէս եւ նկատուելի ասորի քրիստոնեայ բնակչութիւն⁵⁰: Յունիս 1782-ին, Պաղտատ էր, ուր արձանագրած է, որ պատարագ ըսած է իր հօր՝ Կա-

48 Ծնորակալ եւ Չեզարէ Սանթոսիսի իր տեղեկութիւններուն համար Diarium Missarum-ի կամ Liber Missarum-ի տեղին մասին:
49 “Liber Missarum” (առանց էջակալութեան), Չմամաու միաբանութեան արխիւներ, «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւիէլեան, 1779-1799» տուի, Չմամաու, Լիբանան:

50 Մարտինի եպիսկոպոսական աթոռին մասին, տե՛ս Անդրէաս Աղեքսանդրեան, Համառոտ պատմութիւն եպիսկոպոսական աթոռոց ի պատրիարքութեան Կիլիկիոյ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1906, էջ 6-9:

րապետի, ինչպէս եւ եղբայրներուն՝ Աբրահամի, Յովհաննէսի եւ Մովսէսի հոգիներուն համար: Սեպտեմբերին Մուսուլ գտնուելով, պատարագ մատուցած է մինչեւ վերադարձը Մարտին, 19 Մարտ 1783-ին, իսկ այնուհետեւ՝ Մայիսին անցած է Հալէպ: Օգոստոս 1784-ին ձգելով Հալէպը, Հայր Անդրէաս ճամբորդած է Պարս, Պարսից ծոցի նաւահանգիստը: Յովհաննէս, Աբրահամ եւ Մովսէս եղբայրներու հոգիներուն համար պատարագները մատուցուած են քաղաքի Կարմեղեան վանքին մէջ:

Այստեղ մէկ տարուան բաց կայ մատեանին մէջ, ուր յաջորդ էլը թուագրուած է Փետրուար 1786: Հ. Անդրէաս հիւսիսային Հնդկաստանի Սուրաթ նաւահանգիստն էր, ուր, ամսուն 27-ին, ոմն պարոն Պօղոս Աբրահամեանի հոգիին համար պատարագ մատուցած է եւ այլ պատարագ մը՝ քաւարան գտնուող հոգիներու համար: Մայիս 1-ին, պատարագ մատուցած է Պոմպէյի եկեղեցիի մը մէջ եւ մուտքագրած է, որ հասած էր «այստեղ 15 Ապրիլին նաւով [Սուրաթի] նաւահանգիստէն»: 19 Յունիսին, պատարագ մատուցած է ոմն պարոն Թումայի համար: «Յուլիս 1ին, նաւ բարձրացայ եւ Փոնտիշեռի քաղաքը հասայ Երեքշաբթի 25-ին»: Յաջորդ օրն իսկ, 26 Յուլիս, «Մատրաս քաղաքը հասայ, ուր 16 օր հիւանդացայ եւ պատարագ չկատարեցի Մատրասի մէջ»⁵¹:

ՄԱՏՐԱՍԻ ՓՈՔՐ ԼԵՌԸ ԵՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՄԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԼԵՌՆԱԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ

Մեծ է Հնդկաստանը, Մեքքէն՝ կարիքաւորներուն բոլոր, ճամբորդութիւն մը Հնդկաստան պէտք է կատարէ ամէն ոք, որ ամբարած է պատշաճ գիտելիք ու հմտութիւն⁵²:

Հայր Անդրէասի Մատրաս եւ Հնդկաստանի այլ վայրեր յաճախակի ճամբորդութիւններուն պատճառը անոր առաքելութիւնն էր՝ մեծ նուիրատուութիւն մը ապահովելու Աղա Միքայէլ Տէր-Յովհաննէսեան Բարձրմեանց անունով հարուստ վաճառականէ մը, որ ծանօթ էր “Miguel Johannes” անունով Մատրասի տեղական շրջանակներու մէջ եւ որուն ընտանիքը Նոր Զուղայէն գաղթած էր հարաւային Հնդկաստան, հաւանաբար ԺԸ դարու կէսերուն: 1780-ական թուականներու կէսին, Աղա Միքայէլ էր 200 հոգինոց Մատրասի հայ ծաղկուն համայնքին երկու կամ երեք կաթողիկէ անդամներէն մեկն էր: Այդ տարիներուն, Աղա Միքայէլ՝ հայ կաթողիկէ գործունէութեան ջերմեռանդ աջակից, առատածեռն բարերարի համբաւ շահած էր: Մատրասի Փոքր Լեռան թաղամասի իր երկու բնակարաններէն մեկը, որ 1551-ին փորթուկալացիներուն կողմէ Ս. Թովմաս Առաքեալի նուիրուած շիրիմին ու եկեղեցիին մօտակայքը կը գտնուէր, յաճախ այցելու հայ կաթողիկէ վանականներու իբրեւ հիւրանոց կը ծառայէր: Ահա այստեղ է, որ 1785-ին հիւրընկալուած էր Անտոնեան միաբան եւ ողորմութիւն հանգանակող Հայր Թուման, որուն եղբրական մահը ծովուն մէջ յիշեցինք այս յօդուածին սկիզբը: Հայր Թումային հանդիպելէ առաջ, Աղա Միքայէլ հաւանաբար լսած էր Լեռնալիբանանի Չմամաու

51 “Liber Missarum.”
52 ԺԸ դարու պարսկական քերթումով մը մէջքերում (տե՛ս Sanjay Subrahmanyam, “Iranians

Abroad: Intra-Asian Elite Migration and Early Modern State Formation.”- Modern Asian Studies 51, 2, 1992, էջ 340):

միաբանութեան մասին անոր հոգեւոր պետին կողմէ զրկուած պաշտօնական նամակի մը շնորհիւ: Արդարեւ, Մայիս 1784-ի սկիզբներուն, Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոս (1780-1788) կոնդակ ու օրհնութեան նամակ զրկած էր Պասրա եւ Հնդկաստան ապրող հայ կաթողիկէներուն, հայցելով նուիրատուութիւններ, յատկապէս Զմմառու Փոխման Ս. Կոյսի մենաստանին մէջ շինուելիք դպրեմանքի մը համար: Աւելի առաջ, Մայիս 1776-ին, Կաթողիկոսը Հռոմ զրկած էր Հայր Անդրէասը եւ ուղեկից մը, որպէսզի նիւթական օժանդակութիւն հայցէին Հաւատաստիւնէն՝ Զմմառու դպրեմանքի շինութեան ի խնդիր⁵³: Այդ փորձի ձախողութենէն ետք, Կաթողիկոս-Պատրիարքը կոնդակով դիմած էր Արեւելքի իր հարուստ դաւանակիցներուն.

«Մանուցանեմք հաւատացեալ խմբիցդ որ գոյով աթոռն մեր պատրիարդական կառուցեալ ՚ի լեառն լիբանան յապաստան տեղուք ՚ի բնութենէ անհաւատից աստուծով փոքր ի շատ հարկաւոր շէնն կատարեցաւ. սակայն ՚ի վաղուց հետէ փափաքեաք հիմնել եւ սահմանել զդպրատուն մի առ ընթեր աթոռոյ մերում որ է յոյժ հարկաւոր վասն պայծառութեան ազգիս մերոյ. եւ առաջացման հաւատոյ ուղղափառի զի կրթեսցին ՚ի բարեսնունդ մանկունք ազգիս ՚ի սուրբ վարս եւ յերկիւղն աստուծոյ ՚ի գիտութիւն գրոց սրբոց եւ տպագրութեանց նոցին իսկ, զոր սկիզբն արարեալ. բայց տեսանելով զկարօտութիւն մեր ի կողմանէ զրամոյ՝ նախ յուսալով յաստուած, եւ ապա ակն ունելով զթոյ ողորմութիւն բարեպաշտիցդ առաքեցաք առ ձեզ զորդին մեր զսիրելի

(զտէր գէորգն) որ է մի ՚ի միաբանից մերոց զի զձեզ աղաչեսցէ յանուն մեր՝ մի խնայել տալոյ զառատ ողորմութիւն (...)⁵⁴:

Կը թուի, որ Աղա Միքայէլ առաջին անգամ Հայր Թումայէն լսած էր Զմմառու դպրեմանքի շինութիւնը հոգալու դրամի լուրջ կարիքին մասին: Մինչեւ 1785, մատրասաբնակ վաճառականը կաթողիկոսը տեղեակ պահած էր նուիրատուութիւն մը կատարելու իր ցանկութեան մասին:

Յուլիս 1785-ի վերջերուն Պասրայէն գրուած ու Կաթողիկոս-Պատրիարքին ուղղուած նամակի մը մէջ, Հայր Անդրէաս, որ ոմն Տէր Գէորգի հետ կը ճամբորդէր, իմացուցած է, որ երկու վանականները անկէ նամակ մը ստացած էին, «զի ոմն միքայէլ Տէր յօհանեսեան որ լուսալ է զանունն տէրութեանդ եւ զորպիսութիւն տեղույս մերում [Զմմառ] տէր թումայէն: Վասն որոյ ողորմութիւն եւ պատարագուց տալն վասն մեր վանուցն համար»⁵⁵: Ըստ երեւոյթին, Աղա Միքայէլ մեծագումար խոստում մը կատարած էր: Հայր Անդրէաս նաեւ գրած է, որ իմացած էր, թէ «նա [Աղա Միքայէլ] եւս խնդրելն ՚ի մէնջ զոմն հաւատարիմ վէքիլ մի կացուցանել մեզ ի պասրայ քաղաքի»⁵⁶: Ուրեմն, Հայր Անդրէասի ճամբորդութիւնը Հալէպէն դէպի Պաղտատ ու Պասրա՝ ողորմութիւն հանգանակող ու նուիրակ (վէքիլ) Տէր Գէորգի ընկերակցութեամբ, ուղղուած է ապահովելու, որ Զմմառու վանքը յարմար ներկայացուցիչ մը նշանակած ըլլար Պասրայի մէջ:

53 Տե՛ս Terzian, *Le Patriarcat*, էջ 138–39 եւ 150–51, խնդրանքին վերաբերող վաւերաթուղթին համար: Տե՛ս նաեւ Նոյն, *Զմմառու հայ վանքը*, դպրեմանքի եւ անոր պատմութեան գերագանց քննարկումին համար, ինչպէս եւ *Յուշամատենան Զմմառու պատրիարքական կղերի միաբանութեան Սուրբ Միքայէլ ընծայարանի նորակերտ շէնքի յիսնամեայ յրելեանի, 1963-2013*, Պէյրութ, Զմմառ, 2013 եւ *Գրիգոր Պոյաճեան, «Դպրեմանքի բարերար Գրիգոր Աղա Յովհան Բարսեմանի մահուան 225-ամեակը»*, Կանչ

54 «Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոսի կոնդակ, Մայիս 1784», Զմմառու միաբանութեան արխիւներ «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւիլեւան, 1779-1799» տուի, Զմմառ, Լիբանան:

55 «Անդրէաս եւ Տէր Գէորգ հայրերու նամակ, 31 Յուլիս 1785», Զմմառու միաբանութեան արխիւներ «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւիլեւան, 1779-1799» տուի, Զմմառ, Լիբանան:

56 Անդ:

57 Հալէպի ու Պասրայի միջեւ շրջող կարաւաններու միջին չափին համար, տե՛ս Thabit A. J. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Eighteenth-Century Basra*. Albany, State University of New York Press, 2001, էջ 78:

58 Անդ, էջ 77:

59 «Անդրէաս եւ Տէր Գէորգ հայրերու նամակ, 31 Յուլիս 1785», Զմմառու միաբանութեան արխիւներ, «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւիլեւան, 1779-1799» տուի, Զմմառ, Լիբանան:

60 Շատ քիչ բան գրուած է Պասրայի կարմեղեան առաքելութեան մասին: Առաքելութեան հաստատումն թուականին մասին, տե՛ս H. Chick, *A Chronicle of the Carmelites and the Papal Mission in Persia*, vol 1. London, Eyre and Spottiswoode, 1939, էջ 275: Տե՛ս նաեւ Rudi Matthee, «A Chronicle of the

Երկու եկեղեցականները հաւանաբար միացած են 1500 ուղտերու «ընթացիկ» կարաւանի մը եւ Հալէպէն մեկնած՝ Սուրիայէն դէպի Իրաք տանող անապատային վտանգաւոր ճանապարհով եւ ապա Եփրատն ի վար դէպի Պասրա⁵⁷: ԺԼ. դարու երկրորդ կէսին, կարաւանային այս ճանապարհը «կը նկատուէր ամենէն ապահովը, աժանը (...) եւ Ասիոյ ամենամեծ եւ լաւագոյն կազմակերպուածներու շարքին մէջ»⁵⁸: Ըստ Թապիթ Ա. Ճ. Ապտուլլահի, նման երկամեայ «վաճառականներու կարաւաններ» կը դիւրացնէին ապրանքներու եւ մարդոց շարժունակութիւնը, մեկնելու որոշ դիւրութիւն ընծայելով ճամբորդներու, որոնք ընկերակիցներու հետ անապատը կտրելու ապահովութեան պէտք ունէին: «Երկու ամիս» յամենալէ ետք «ի ճանապարհի» անապատին մէջ, ուր «չատ նեղութիւնք կրեցինք ի տապոյ արեգական. ի ջերմութենէ հողմոյն. սաստիկ ծարաւութենէ. ջրոյն հոտածութենէ. եւ եղանակին սաստիկ դարչելութենէ. մինչ զի գրէ թէ տիւ եւ գիշեր մեր հագուստն ամենեւին ոչ ցամքեցաւ ի քրտանց հոսեցելոց», երկու ճանապարհորդները գրած են, թէ «այսպիսի նէղութեամբ հասանք ի պասրայ պատրիարքուն խանըն ի ջանք պատուով ընդունեցին զմեզ եւ ետուն մեզ զսենեակ մի»⁵⁹: Այստեղ յի-

շուած «խան»ը Հալէպի կարմեղեան եկեղեցւոյ մօտակայ տունը կամ պանդոկն է, որ առաջին անգամ հաստատուած էր 1624-ին կամ 1625-ին⁶⁰: Անշուշտ, կարմեղեաններու եկեղեցին ու հիւրանոցը կը ծառայէր իբրեւ «պանդոկ», որ ապաստան, ուտելիք եւ հաճելի ընկերութիւն կը մատուցէր անապատի անորոշութիւնը քաջաբար դիմագրաւող բազմաթիւ ճամբորդներու, որոնք հիւսիս-արեւմուտքէն (Հալէպ) կամ հիւսիսէն (Պաղտատ) կու գային, ուր Հ. Անդրէաս եւ իր դրամահաւաք ընկերակիցները անցեալին հիւրընկալուած էին տեղւոյն կարմեղեան առաքելութեան կողմէ: Ասիկա հանգրուան մըն էր նախքան ձեռնարկելու ուղեւորութեան շարունակութեան, ըլլար դէպի Սուրաթ կամ Պոմպէյ Հնդկաստանի արեւմտեան ափին վրայ, Մատրասի ճանապարհին, կամ դէպի Փոնտիշեռի՝ արեւելեան ափին վրայ: Պանդոկները, իջեւանատունները եւ այլ հանգստավայրեր, յատկապէս անապատի մահասփիւռ հատուածներու կամ ամայի տեսարաններու կողքին, մաս կը կազմէին Եւրասիոյ վաղ արդի ենթակառուցային փոփոխութիւններուն, որոնք կարելի կը դարձնէին Հայր Անդրէասի նման անձերու շրջագայութիւնը:

57 Հալէպի ու Պասրայի միջեւ շրջող կարաւաններու միջին չափին համար, տե՛ս Thabit A. J. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Eighteenth-Century Basra*. Albany, State University of New York Press, 2001, էջ 78:

58 Անդ, էջ 77:

59 «Անդրէաս եւ Տէր Գէորգ հայրերու նամակ, 31 Յուլիս 1785», Զմմառու միաբանութեան արխիւներ, «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւիլեւան, 1779-1799» տուի, Զմմառ, Լիբանան:

60 Շատ քիչ բան գրուած է Պասրայի կարմեղեան առաքելութեան մասին: Առաքելութեան հաստատումն թուականին մասին, տե՛ս H. Chick, *A Chronicle of the Carmelites and the Papal Mission in Persia*, vol 1. London, Eyre and Spottiswoode, 1939, էջ 275: Տե՛ս նաեւ Rudi Matthee, «A Chronicle of the

Carmelites and the Papal Mission in Persia, in *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History*, vol. 12, edited by David Thomas and John Chesworth, Leiden and Boston, Brill, 2018, էջ 304: Հ. Անդրէասի եւ իր ուղեկիցներուն յիշած «խան»ը կրնայ ակնարկել կարմեղեաններուն պատկանող «տան» մը, որ իրենց եկեղեցին կից կը գտնուէր եւ սովորաբար կը յիշուէր իբրեւ իջեւանատուն: Տե՛ս Chick, *Chronicle*, vol. 2, էջ 1214: Սպասուած է Նոր Զուղայի կարմեղեան առաքելութեան մասին, տե՛ս Christian Windler, «Between Convent and Court Life: Missionaries in Isfahan and New Julfa», in *Catholic Missionaries in Early Modern Asia: Patterns of Localization*, eds. Nadine Amsler, Andreea Badea, Bernard Heyberger, and Christian Windler, London, Routledge, 2020, էջ 15-29:

Կարմեղեան հիւրանոցը հանգչել է ետք, Հայր Անդրէաս եւ իր ուղեկիցը անհրաժեշտ հետազոտութիւնը կատարած եւ շուտով Պետրոս Աղա Պանկալի անունով անձ մը նշանակած են, որ, ինչպէս յիշեցուցած էին Լիբանանի լեռներու իրենց մեծաւորին, Պանկալի Ստեփան Աղայի որդին էր: Այս ընտրութիւնը, որ կու գար Հալէպի մէջ ներկայացուցիչի մը նշանակումէն ետք, հաւանաբար անակնկալ չէր Կաթողիկոս-Պատրիարքին համար: Հայկական փոքր սփիւռքը դաւանական ու աշխարհագրական բաժանումներ զանց ընող ցանցերու եւ կապերու վրայ հիմնուած էր, հետեւաբար նշանակուած ներկայացուցիչն ու անոր հայրը վստահաբար ծանօթ էին կաթողիկէ հայերու հոգեւոր առաջնորդին: Ի վերջոյ, Զուղայի ճանապարհով Կալկաթայէն մեծահարուստ կաթողիկէ հայեր էին: Նշանակուած ներկայացուցիչին հայրը՝ Ստեփան Աղա Հազարմալեան, 1760-ական եւ 1770-ական թուականներուն բաւական ժամանակ անցուցած էր Պասրա եւ 1770-ին երեք Մխիթարեան հայրեր հիւրընկալած էր, որոնք Հնդկաստանի հայ համայնքերու այցելութեան կը մեկնէին՝ ողորմութիւն հաւաքելու եւ իրենց վանքի հոգակալը հայերէն տպագիր վաճառքով զբաղելու⁶¹:

Հայր Անդրէաս իր մեծաւորներուն կը տեղեկացնէ, թէ Պասրայի մէջ իրենց ունեցած ջերմ ընդունելութեան պատճառներէն

մեկը այն էր, որ Պաղտատի կարմեղեան առաքելութեան մեծաւորը՝ Պատրի Վոլջէնցիոս (Հայր Fulgenzio/Fulgentius), անոր ծանօթ էր նախորդ այցելութենէ մը⁶²: Աւելի՛ն. Պատրի Վոլջէնցիոս նախօրօք ստացած էր Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոսի ուղարկած նամակը Պասրայի առաքելութեան, թէ Զմմառու երկու վանականները ճանապարհին էին, հաւանաբար նաեւ հիւրընկալութեան խնդրանքով: Հ. Անդրէաս նաեւ Կաթողիկոսին կը տեղեկացնէ, որ Հ. Թումա՝ Անտոնեան վանականը, որ տարիներով ողորմութիւն հանգանակած էր Հնդկաստանի մէջ, Կալկաթայէն 7.200 ռուփի զրկած էր Զմմառու վանքի նոր ներկայացուցիչ Պետրոս Աղա Պանկալիի միջոցով: Այս գումարը, ինչպէս պիտի տեսնենք, պիտի բաշխուէր երեք կաթողիկէ վանքերու: Թումա նաեւ զրկած էր արծաթեայ սկիհ մը, գաւազան մը, երկու բաժակներ եւ ափսէ մը, ինչպէս եւ նախազարդ Հնդկական կերպասով պատրաստուած սփռոց մը, որոնք բոլորն ալ Հնդկահայ բարեպաշտներէ նուէրներ էին:

Պասրայի եւ Հալէպի պէս «կեդրոնական վայրեր»ու մէջ «վստահելի ներկայացուցիչներ» կամ վէքիլներ նշանակելու անհրաժեշտութիւնը կարեւոր երեւոյթ մը կը ներկայացնէ վաղ արդի շրջանի շարժունակութեան եւ ողորմութեան հանգանակութեան ուսումնասիրութեան մէջ, որ անհրա-

61 1770-ին, Ստեփանոս Հազարմալեան իր տունը հիւրընկալած էր երկու հայ կաթողիկէ հոգեւորականները՝ Հ. Սուքիաս Աղամալեան եւ Հ. Մանուէլ Էմիրզեան, եւ անոնց հայրապետ յանձնարարական կարեւոր անակնկէր, որոնք ուղղուած էին Հնդկաստան ապրող գործընկերներու: Տե՛ս Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, գլուխ Բ.: Տե՛ս նաեւ «Ստեփանոս Հազարմալեանի անակնկալ առ Արքայապետ Ստեփանոս Մելքոնեան, 16 Մայիս 1770» (ՍՂԴ): Ըստ Հ. Ներսէս Սայեղեանի, Ստեփանոս մահացած է 1784-ին, Պասրայի մէջ (Ներսէս վ. Սայեղեան, «Պատմական համալուծ տեղեկութիւններ Պասրայի կաթողիկէ հայոց մասին», - *Աւետիք*, 1-2, 1948, էջ 30-32):

62 Այս անձը, վստահաբար, «Padre Superiore F. Fulgenzio di S.M. da Cologna»ն էր, Պաղտատի կարմեղեան առաքելութեան մեծաւորը, որ ելած էր ողջունելու իտալացի գիտնական եւ ճամբորդ Տոմենիքո Սեստինիին՝ վերջինիս Պաղտատ 1781 այցելութեան ժամանակ: Տե՛ս Domenico Sestini, *Viaggio da Costantinopoli a Bassora fatto dall'Abate Domenico Sestini*, Yverdon, 1786, էջ 174: Այս աղբիւրը կը պարտիմ Չեզարէ Սանթոսին: Տե՛ս նաեւ Rev. George Percy Badger, *The Nestorians and their Rituals: With a Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, vol. 1. London: Joseph Masters, 1852, էջ 159:

ժեշտ ուշադրութեան չէ արժանացած համապատասխան գրականութեան մէջ: Այս կէտին պիտի վերադառնամ աւելի վերջը:

Յուլիս 1786-ի վերջերուն, երկու ողորմութիւն հանգանակողները Պասրայէն մեկնած նաևով ապահով հասած էին Մատրաս⁶³: Ամենայն հաւանականութեամբ, մեր լիբանանցի ճամբորդները օգտագործած էին այն բազմաթիւ նաւերէն մեկը, որոնք մասնաւոր վաճառականներու, ներառեալ՝ քանի մը հայերու, սեփականութիւնն էին: Այդ նաւերը Հնդկաց ովկիանոսի նաւահանգիստէ նաւահանգիստ առեւտուրով կը զբաղէին եւ տարուան իւրաքանչիւր եղանակին (monsoon) Հնդկաստանի արեւելեան ափին եւ Պասրայի միջեւ կը ճամբորդէին: Ծամբորդները անմիջապէս հիւրընկալուած էին Աղա Միքայէլի հիւրանոցին մէջ՝ Մատրասի Փոքր Լեռան մօտերը: Ինչպէս սովորութիւն էր Հնդկաստան ժամանող հայ կաթողիկէ վանականներու պարագային, Հայր Անդրէաս եւ Տէր Գէորգ շուտով ներկայացած էին Մատրասի միւս հարուստ կաթողիկէ հայուն՝ Եղուարդ Ռափայէլ Ղարամեանցին, որ Հնդկաստանի առաջին բաժնետիրական դրամատան հիմնադիրներէն մեկն էր եւ Աղա Միքայէլի մտերիմ բարեկամը⁶⁴: «Առաքեալ նուիրակս սրբութեանդ եկին հասին առ մեզ աստ, Վ. Անդրէաս

վարդապետն, եւ Վ. Տեառն Գէորգն՝ ընթերցան եւ զօրհնութեան կոնդակ յարգութեանդ եւ մեք սիրով ընկալաք զնոսս», Եղուարդ Ռափայէլ գրած է Կաթողիկոսին՝ 14 Հոկտեմբեր 1786-ին, «որք եւ յայտ արարին մեզ թէ նորաչէն դպրատուն շինելոց եմք եւ վասն այնորիկ ճանապարհորդեցաք աստ՝ ի հնդիկս առ աստուածասէր պարոնս ազին մերոյ, զի տրիւք ողորմութեան դպրատանն մերոյ օգնեսցեն առ ՚ի շինել»: Քանի որ արդէն մեծ հարստութիւն մը վստահած էր Վեներտիկի եւ Տրիեստի Մխիթարեան երկու այլ վանականներու⁶⁵, աւելցուցած է, թէ «ուստի եւ ես Հետվարդ Ռաֆայէլս զարամեանց, Ս [2,000] ռ[ու]փիս ետու վերոյ գրեալ վարդապետաց զի գերեզ հարիւր ռ[ու]փիս տացես կրօնագորաց մեծաւորին հայր Յօհաննէսին. եւ զազար եօթն հարիւր ձեզ լիցի այսու թէութեամբ, զի լիբանանու ողղափառօ հայ կաթողիկոսն եւ գահն այն այսու հազար եւ եօթն հարիւր ռուփիւք գնեսցէ անդր ՚ի լիբանան երկիր այգի կամ ծառասանկ՝ թիթոյ յորմէ ամ ըստ ամէ եկամուտ եկեսցէ աթոռոյն...»: Փոխարէնը խնդրած է, որ Համբարձման տօնին ամէն տարի վանքերը լիակատար պատարագ մատուցանեն ի յիշատակ նորոգ հանգուցեալ մօր՝ Աննայի⁶⁶:

63 «Աղա Միքայէլ Բարսեղեանի անակնկալ առ Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոս, 7 Սեպտեմբեր 1786», Զմմառու միաբանութեան արխիւներ, «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւփիլեան, 1779-1799» տուփ, Զմմառ, Լիբանան. «Այլեւ ծանի՛ր Հայր Անդրէաս վարդապետն ուղումեան. եւ տէր Գէորգն գոր տերութիւնդ 8^օ Եւ փառատր կոնդակա գոր տուեալ եւ անցա [ե]կին հասին ասդ ի Մատրաս [յամի՞] Տեսուն 1786 եւ յուրիս վերջնումն: Եւ մեք բազում սիրով եւ ուրախ սրտի [ընկալ]աք [զ]նոսս...»: Այս տեղեկութիւնը կը հասկատուի Հայր Անդրէասի *Diarium Missarum*-ի վերջ յիշուած մուտքագրումով, որ Մատրասի ժամանումը կը թուագրէ 26 Յուլիս 1786:

64 Եղուարդ Ռափայէլի դերին մասին իբրեւ Հնդկաստանի Carnatic Bank-ի հիմնադիր ու բաժնետէր, տե՛ս H. D. Love, *Vestiges of Old Madras*,

1640-1800, volume 3. London: Indian Records Series, 1913, էջ 423:

65 Այս հիմնադրամը պատճառ եղած է վեներտիկի «Մուրատ-Ռափայէլեան» վարժարանի հաստատման ժամ. դարուն: Բարեգործութեան եւ ողորմութեան նուիրատուութեան պատմութեան համար, տե՛ս Հ. Սարգիս Թէոդորեանի քառահատոր աշխատութիւնը՝ *Պատմութիւն Մուրատեան եւ Հայկազեան վարժարանաց եւ Միջոցարեան Արքայից*, Փարիզ, 1866, լատիպալեւ Ա. հատորը:

66 «Եղուարդ Ռափայէլ Ղարամեանի անակնկալ առ Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոս, 14 Հոկտեմբեր 1786», Զմմառու միաբանութեան արխիւներ, «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւփիլեան, 1779-1799» տուփ, Զմմառ, Լիբանան:

Ինչ կը վերաբերի դպրեվանքին, Աղա Միքայել Համաձայնած էր լիուլի հոգալ վեց աշակերտներու տարեկան կրթաթոշակը: 7 Սեպտեմբեր 1786 թուակիր նամակով, Կաթողիկոսին տեղեկացուցած է, թէ երկու ամիս առաջ ժամանած էին անոր ներկայացուցիչները, որոնք իրեն հաղորդած էին ժառանգաւորացի շինութեան ծրագրի մասին:

«Այլեւ այդ ձեր հրամանուց բարի դիտմունքն եւ դիտաւորութիւն լուաք ի կոնդակացն անդրէաս վարդապետին եւ Գէորգայ: Եւ որպէս գրեալ էիք շատ ուրախ եմ. ինքն ամենակալ Տեառն կատառումն տացէ: Իմ կողմանէ աստուծով որչափ որ կարելի է յօգնութիւն կանեմ ձեր կարօտովք: Եւ այժմ ետու անդրէաս վարդապետին հինգ հազար ուռուփի: Կամենամ որ այս հինգ հազարէն եօթայ հարիւր ուռուփի տացես Ամենափրկչի վանուցն հայոց ճգնաւորացն: Եւ մնացեալ շորս հազար եւ երեք հարիւր ուռուփիով գնես մին պտղաբեր եւ շահաւետ երկիր եւ նոյն յերկրի եկամտովն շաքաթայ մին պատարագ ասվի մշտնջենական իմ դիտաւորութեան. այս է խնդիրքս ի սրբ[ա]զ[ա]ն Տերութեանէդ. Ի փառս ա[ստուծոյ] նուաստիս՝ գանուն գրես անդ ի կաթողիկոսարանի որ եղիցի յիշատակիմ անջնջելի»⁶⁷: Բարեհոգի հովանաւորը նաեւ «զայս մի՞ մատանին որ ունի ակն մաւի եախուդ. որ արժէ երեք՝ հարիւր ուռուփի վ[ա]ս[ն] պատուոյդ շնորհեմ հրամանուցդ»:

Աղա Միքայել իր խոստումին տէր կանգնելով քանի մը տարի ետք, օրինական փաստաթուղթ մը գրած է, ուր արձանագրած էր իր յանձնառութիւնը՝ Լիբանանի լեռներուն մէջ դպրեվանքի մը շինութեան

համար⁶⁸: Այս նոտարէ մը հաստատուած վաւերաթուղթին շարժառիթը եղած է Հ. Անդրէասի Մատրաս այցելութիւնը 1791-ին, երկրորդ կամ երրորդ այցելութիւնն էր վեց տարուան մէջ:

«Ես Միքայել տէր Յովան Բաբումեանս եւս իմ ժառանգն խոստամանանք վեց հարոյր ուռուփի մադրասիս ինկիլզու կոմբանու մշտնջենաւոր տարոց տարի տանք լիբանան քասիրվան որ է զըմառ ՚ի յաթոռն հայոց ուղղափառաց կաթողիկոս հաստատեցեալ ի սրբազան գահէն Հոսմու ՚ի սուրբ աստուածածնայ վերափոխման եկեղեցոյն որ լինի ինձ ընդանեաց իմոց առ հասարակ միջնորդ եւ պաշտպան միշտ եւ հանապաղ վերոյ յիշեալ 600: ուռուփն ընդ 6 տղաեոց դպրատան ծախսի եւ ապրուստի եւ ուսման հարկավորութեան համար որ կաթողիկոսարանն կունենայ մշտնջենական իւր դպրադան այս 6 տղայքն: Այս 6 տղաեոց համար այս եկամտուն հաստատեցի ՚ի ժամանակի հինգերորդ սրբազան Տեառն Տեառն գրիգոր կաթողիկոսին ներկաութեամբն վերապատվելի հայր տեառն Անդրէաս վարդապետ ուզունեանին (...)⁶⁹:

Իր առատաձեռն հովանաւորութեան փոխարէն, նուիրատուն խնդրած է նոր Կաթողիկոսէն՝ Գրիգոր-Պետրոս Ե. Քիւփէլեան (1788-1812), որ այդ վեց աշակերտներէն իւրաքանչիւրը՝ դպրեվանքէն շրջանաւարտ ըլլալէ ետք, սարկաւազ ըլլային թէ աշխարհիկ քահանայ, տարեկան պատարագ մը մատուցէին անոր հոգիին համար կամ կարգադրէին, որ նման պատարագ մը մատուցուէր:

67 Տե՛ս Թերզեան, *Զմմառու հայ վաճառք, 1749-1949*, էջ 48-49:
69 «Աղա Միքայել Տէր Յովհաննէսեան Բաբումեանցի խոստում, թուագրուած՝ 29 Սեպտեմբեր 1791», *Զմմառու միաբանութեան արխիւներ*, «Գրիգոր-Պետրոս Ե. Քիւփէլեան, 1779-1799» տուի: Այս վաւերաթուղթէն քանի մը սեւագրութիւններ պահպանուած են՝ փաստօրէն Առնակաւ Բովանդակութեամբ: Ամբողջ վաւերաթուղթին ընդօրինակութեան համար, տե՛ս Terzian, *Le Patriarcat*, էջ 151-52:

67 «Աղա Միքայել Բաբումեանցի նամակը առ Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոս, 7 Սեպտեմբեր 1786», *Զմմառու միաբանութեան արխիւներ*, «Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիւփէլեան, 1779-1799» տուի, *Զմմառու*, Լիբանան:
68 Մինչ Աղա Միքայելի նուիրատուութիւնը ուղղուած էր դպրեվանքի վեց ուսանողներու կրթաթոշակը հոգալու, շէնքին կատուցումը վճարուած է Անատոլիոյ մէջ հանգանակութեամբ եւ Թորքաթէն ունի Թումաճեան աղայի նուիրատուութեամբ:

Աղա Միքայել իր մահկանացուն կնքած է 20 Մարտ 1793-ին, 56 տարեկանին, Մատրասի մէջ⁷⁰: Ըստ կտակի, ան «պատուաւոր կերպով թաղուեցաւ սովորական կերպով եւ չափաւոր ծախսով Ս. Թոմէ մայր տաճարին մէջ՝ ստորեւ յիշուած կտակաւորներու հայեցողութեան»⁷¹: Լաւ պահպանուած անոր տապանաքարը կը գտնուի մայր տաճարի ճակատին կողմը՝ խորանին մօտ: Զարդագրուած գրաբար արձանագրութիւնը մահէն գէթ տասնամեակ մը առաջ գրուած էր բարեկամին՝ Միխիթարեան Հ. Պետրոս Զուղայեցի Մարտիկենցի կողմէ, որ 1770-ական թուականներուն Մատրաս ժամանած էր, հաւանաբար ողորմութիւն հանգանակելու առաքելութեամբ, եւ մահացած՝ 1780-ական թուականներու սկիզբներուն⁷²:

Ինչպէս նախօրօք խոստացած էր, Աղա Միքայել կը յիշէ «Mount Libanum»-ի [sic] վանականները իբրեւ իր գլխաւոր ժառանգորդները: Հինգերորդ ու վեցերորդ պարբերութիւնները ուղղակի առնչուած են Զմմառու վանականներուն եւ կը վկայեն Հ. Անդրէաս Ուզունեանի կեանքի մասին իբրեւ ողորմութիւններու շարժուն հանգանակիչ տասնամեակներ շարունակ:

Հինգերորդ իմ փոքր բնակարանս եւ փոքր տուն մը, որ մօտ է լատինական թաղամասին, որուն հիմքը նոր ու լաւ ձեւով շինուած ըլլալը կ'ըսուի, այս երկու տուները կը ձգեմ Լեոնալիբանանի [Mount Libanum] Պատրիարքին, անոնց եկամտուն յաւերժական վայելումով: Աւելին. մատեանին մէջ արձանագրած եմ երկու հազար փակոտա [pagoda] Պատրիարքարանի անուսով, տրուելիք շորս հազար փակոտայի կողքին,

որոնք կը գումարեն վեց հազար փակոտա Լեոնալիբանանի Պատրիարքարանի դպրոցի օգնութեան, եւ շորս հազար փակոտա, որ առանձաբար պիտի տրուի Պատրիարքարանին՝ բարեգործութեան համար:

Հինգերորդ [si, կարդա՛ վեցերորդ] Միխիթարի վանքին եւ Tharestի [Տրիեստէ] վանքին, այսինքն՝ Միխիթարի ընկերութեան եւ մեր ազգի Մարտինի վանքին, նմանապէս Keseraitsի [Քսերուան, Զմմա՛ռ] վանքին, հազար Pagodas, որ պիտի տրուին իւրաքանչիւրին իմ հոգուոյս համար մշտնջենապէս ըսուելիք պատարագներու համար»⁷³:

Ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, Աղա Միքայելի նուիրատուութեան գումարները հաւանաբար Փոքր Լեոնէն փոխանցուած են Լեոնալիբանան հունտիներու կամ փոխանցագրերու օգտագործումով, որոնք առնուազն երեք անգամ անցած են ձեռքէ ձեռք՝ ա) Մատրասէն Պասրա, բ) Պասրայէն Հալէպ, գ) Հալէպէն Լեոնալիբանան: Փոխանցման շրջանի իւրաքանչիւր հանգոյցին, անհրաժեշտ էին նշանակուած ներկայացուցիչներ կամ վէբիներ, որ ապահովէին վարկի եւ գումարներու տեղաշարժը մեկ աշխարհագրական գօտիէն միւսը: Դպրեվանքի շէնքը՝ Միքայել Հրեշտակապետի անունով, որ շինուած է Զմմառու վանքի կողքին, այսօր դեռ կանգուն է, Միջերկրական ծովէն շուրջ 1.000 մեթր բարձրութեան վրայ, եւ գէթ մինչեւ 1949 տարեկան հոն պատարագ կ'ըլլար ի յիշատակ Հնդկաստանի բարբարարին⁷⁴: Ինչպէս մերձակայ արխիւները, որոնք մեզի թոյլ տուած են վերականգնել անոր պատմութիւնը, դպրեվանքը նիւթական աւարկայ մըն է, որ կը վկայէ Միջերկրական

70 Մահուան թուականը նշուած է Աղա Միքայելի տապանաքարի գրաբար արձանագրութեան տակ գետեղուած լատիներէն արձանագրութեան մէջ: Տապանաքարը կը գտնուի Մատրասի փոթովակեան Սուրբ Թոմէ մայր տաճարին մէջ:
71 Տե՛ս Miguel Johannes Babum of Madrasի 10 Մարտ 1793 կտակը՝ «Madras wills and

Inventories», BL, IOR, L/AG/34/29/195, 1793, թուղթ 135:
72 Այս վաճառակնից Մարտիկենց ազգանունին համար, տե՛ս «Միխիթարեան ամբողջ հարք», *Բազմավէպ*, «Միխիթար» բացատրիկ թերթ, 1901, էջ 218:
73 Անո, թուղթ 135-36.
74 Թերզեան, *Զմմառու հայ վաճառք*, էջ 50:

ծովու եւ Հնդկաց ովկիանոսի փոխկապակցուած աշխարհներուն մասին: Յուշակոթող է նաեւ տասնամեակներու երկայնքին ողորմութիւններու այն հանգականութեան, զոր Հ. Անդրէաս Ուզունեան կատարած է ի սպաս Լեոնալիբանանի իր հոգեւոր եղբայրներուն:

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԹՂԹԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾԱՐԺՈՒՆԱԿ ՎԱՐԿ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ԱՇՆԱՐՀԻ ԵՐԿԱՅՆՔԻՆ

Ցարդ փաստարկած եմ, որ Եւրոպայէն թէ Ասիայէն վաղ արդի ճամբորդներու մեծամասնութիւնը, եթէ ոչ բոլորը, կրնային դիւրացնել իրենց շարժունակութիւնը աշխարհի շրջաններու, ընկերութիւններու եւ պետութիւններու ընդմէջէն օգտագործելով հանրային ենթակառոցներու համադրութիւնը (կարաւանային երթուղիներու, իջեւանատուններու, նաւարկութեան գիծերու, ճամբաներու, ջրանցքներու եւ այլն, բարեւլառման) եւ անոնց արժանահաւատութիւնը հաստատող իրաւական փաստաթուղթերը: Հ. Անդրէաս Ուզունեանի եւ արեւելեան քրիստոնեայ այլ ողորմութիւն հաւաքողներու աշխատանքն ու շարժունակութիւնը հիմնուած էին կարաւաններու, նաւարկութեան գիծերու եւ իջեւանատուններու (ինչպէս Պասրայի կարմեղեան վանքի պարագային) ցանցի մը վրայ, որ կը միացնէր Լեոնալիբանանը Եւրոպային՝ արեւմուտքէն, եւ Հնդկաց ովկիանոսին ու Հնդկաստանին՝ արեւելքէն: Աւելի՛ն. Հ. Ուզունեանի պէս ողորմութիւն հաւաքողները պէտք է կրէին բազմաթիւ վկայաթուղթեր կամ արտոնագրեր՝ «նշխարի կնիքներով», որ թոյլ տային իրենց մուտքը հեռակայ հանգանակութեան եւ քարոզութեան արդիւնաբեր աշխարհ:

Ի՛նչ տեսակի թուղթէ միջոցներ կը պահանջուէին հանգանակուած գումարները փոխանցելու Միջերկրականի մերձակայ լեռներուն վրայ գտնուող վանքի մը:

Հ. Անդրէասի նման հանգանակողներ ամուլ ծովերէ եւ ամայի անապատներէ չէին ճամբորդեր արծաթ պարունակող արկղեր կրելով: Ողորմութիւն հանգանակողն ու հեռագնաց վաճառականը տարբեր երկրներէն չուէին. առաջինը յաճախ նուիրատուութիւն կը ստանար վերջինէն: Աշխարհի մը մէջ, ուր ծովահէններ, աւազակներ, գողեր եւ գիշատիչ մաքսատան աշխատողներ կը վիտային, վաճառական մը կամ ողորմութիւն հանգանակող մը, որ կանխիկ գումար կրէր իր հետ, անխոհմտութեան ցայտուն օրինակ մը պիտի ըլլար: Դրամով շարժելու դժուարութիւններուն եւ վտանգներուն կողքին, այլ հարց մըն էր գումարներու շահաբեր փոխանցումը մեծ տարածութիւններու վրայ, որ կը պահանջէր առեւտրական թղթեայ այլատեսակ միջոցներու օգտագործումը: Ասոնցմէ ամենէն գործածականն ու ապահովը սովորական պարտամուրհակն էր, որ Օսմանեան կայսրութեան ու Միջերկրականին մէջ գործող հայերուն ծանօթ էր զանազան անուններով, ինչպէս բարաթ կամ թեմեսուք, բայց աւելի յաճախակի փոխցցայագիր (polissa/polizza) անունով: Հնդկաց ովկիանոսի ոլորտի հայերը սովորաբար կը գործածէին հունդի կամ հնդուի բառերը, որոնք կը բխէին *hundī* անունով հարաւասիական վճարագրէն: Երկու պարագաներուն այս թղթեայ միջոցի գործածութեան համար, վաճառականներն ու ողորմութիւն հանգանակողները կը յանձնէին իրենց ունեցած արծաթը կամ այլ զրամական միջոցը վստահելի վաճառականի մը կամ լուսայափոխի մը: Անոր դիմաց ընկալագիր մը կը ստանային, որ 8-10 առ հարիւր տոկոսով վճարելի էր նշանակուած անհատի մը կամ ներկայացուցիչի մը (վէքիլ) այլ քաղաքի մը եւ տուեալ ժամանակամիջոցի մը մէջ, որ սովորաբար վեց ամիս կ'ըլլար: Բուն գիրը՝ *polizza/polissa* կամ *hundi*, թղթատարով կ'ուղարկուէր վէքիլին՝ ողորմութիւն հանգանակողի ցանկացած վայրը, որպէսզի իր

վանքին ներկայացուցիչը ստանար գումարը, եւ լուսայափոխի տեղւոյն ներկայացուցիչին յանձնուելէ ետք, վերջինս *polizza*, *polissa* կամ *hundi*ն կը վճարէր այն գումարով, զոր ողորմութիւն հանգանակողը սկզբնապէս յանձնած էր լուսայափոխին, անոր վրայ աւելցնելով 8 կամ 10 առ հարիւր տոկոսը⁷⁵:

Այսպէս, Հ. Անդրէասի պաշտօնակից՝ Բարթոլոմէոս վրդ. Փիրիմեան, 31 Դեկտեմբեր 1785-ին Կալկաթայէն նամակ մը ղրկած է, որմէ կ'իմանանք, որ Հ. Թումա օգտագործած էր Հնդկական սովորական հունդի կամ հնդուի վճարագիրը, Մատրասի եւ այլ վայրերու մէջ, յատկապէս Աղա Միքայէլ Տէր-Յովհաննէսեանի պէս անձերէ հաւաքուած գումարները Լեոնալիբանան փոխանցելու

համար⁷⁶: Հ. Բարթոլոմէոս կը բացատրէր Կաթողիկոսին, որ Հ. Թումայէն նամակ մը ստացած էր, որ հետեւեալ կարելոր տեղեկութիւնները կը հաղորդէր.

«Օրինակ թղթոյն է այս: պարոն պետրոս ղուկասին⁷⁷ [Պետրոս որդի Ստեփան Հազարմալեանի] յղածս հնդվին էր եօթն հազար երկու հարիւր ութսուն տանա բոմի ղուրուշ. գրեցի նմա յետ հնդվին գիր որպէս բաժանէ յիշեալ հնդվի մապլաղն կարելի է յղածս գիրն հասած չէ. ես մահկանացու գոլով ճանապարհ գնալոց եմ. հրամանոցդ յայտնեմ վերոյ յիշեալ հնդվի մապլաղն երկու հազար տանա բոմի ղուրուշն հասանելոց է մեր կաթողիկոսարանին եւ երկու հազար տանա բոմի ղուրուշն հասանելոց մեր ամենափրկի վանքին [Քրէյմի մէջ] եւ այլն⁷⁸ :

75 Եւրոպական փոխանցագրի դասական ուսումնասիրութեան մը համար, տե՛ս Raymond de Roover, "The Business of Exchange and the Mechanism of the Money Market", in idem, Money, Banking, and Credit in Medieval Bruges: Italian Merchant-Bankers, Lombards, and Money Changers, A Study in the Origins of Banking, New York, The Medieval Academy of America, 1948, էջ 48-75: Տե՛ս նաեւ Jacques Le Goff, "The Perfecting of the Financial System at the End of the Middle Ages", in idem, Money and the Middle Ages: An Essay in Historical Anthropology, translated by Jean Birrell, Cambridge, The Polity Press, 2012, էջ 94-101: Եւրոպական փոխանցագրի մտնականութեան մանրամասն քննարկումը տե՛ս Maria Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace and Lucien Gillard, Private Money and Public Currencies: The 16th Century Challenge, translated by Azizeh Azodi, forward by Charles P. Kindelberger. Armonk, NY, M.E. Sharpe, 1994, էջ 30-31. Francesca Trivellato, "Credit, Honor, and the Early Modern French Legend of the Jewish Invention of the Bill of Exchange", Journal of Early Modern History, 2, 2012, էջ 289-334. Markus A. Denzel, "The European Bill of Exchange: Its Development from the Middle Ages to 1914", in Cashless Payments and Transactions from the Middle Ages to 1914, edited by Sushil Chaudhuri and Markus A. Denzel, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2008, էջ 153-191: Հայերու կողմէ այս միջոցի օգտագործման լուսադրման ուսումնասիրութիւններուն համար, տե՛ս Herzog, "Armenian Merchants", էջ 244-56. Խաչիկեան, Նոր Ջոնդալի, էջ 168-189. Michel Aghasian and Kéram

Kévonian, "The Armenian Merchant Network: Overall and Local Integration",- Merchants, Companies, and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era, edited by Sushil Chaudhuri and Michel Morineau, Oxford, Oxford University Press, 1999, էջ 74-94:
76 Հունդիի դասական ուսումնասիրութիւնն է Irfan Habib, "The System of Bills of Exchange (Hundi) in the Mughal Empire",- Proceedings of the Indian History Congress (1972), էջ 290-303: Տե՛ս նաեւ Գոյն, "Usury in Medieval India",- Comparative Studies of Society and History, 4, 1964, էջ 393-419. Om Prakash, "The Cashless Payment Mechanism in Mughal India: The Working of the Hundi Network", in Cashless Payments and Transactions from the Antiquity to 1914, edited by Sushil Chaudhuri and Markus A. Denzel, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2008, էջ 131-137: Հունդիի մասին իբրեւ «վճարագիր», տե՛ս Frank Perlin, The Invisible City: Monetary, Administrative and Popular Infrastructures in Asia and Europe, 1500-1900. Aldershot: Ashgate, 1993.
77 Պետրոս որդի Ղուկասի Գոյնացուած է Պասրապարտի հալ վաճառական Պետրոս Ղուկասեանի հետ: Տե՛ս Սայեդեան, «Պատմական համառոտ», էջ 30-32: Հաւանաբար կ'ակնկալուէր, որ Պետրոս Պանկալի Հ. Թումայի հունդի ուղարկէր Պետրոս Ղուկասին, երբ Զմմառու պաշտօնակալն Արկայացուցիչ չկար Պասրայի մէջ: Այնուհետեւ, վերջինս Արկայացուցիչ Աշխատուած է:.
78 Ծանեկան է Աշի, որ Հ. Անդրէասի 1785-ին Պասրայէն գրած ու վերը մէջբերուած նամակը կը յիշէ, թէ Աղա Միքայէլի Անիքառուտութիւնները պիտի

բայ վեր յիշելոց մին սնդուկ արածաթեղեն [sic] խաչիկ զուկասին յիշեալ սնդուկին արծաթեղենքն քօլն մեր հոգեոր Տեառն [Բարսեղ Պետրոս Դ. Կաթողիկոս] կամ կաթողիկոսարանին [Ջմմառու Ս. Կոյսի վանք] յիշատակ տուած է պարոն միքայել տէր յօհան բարուհէնցն մարտի վաճառականն. արծաթեղենքն են այսոքիկ, մին սկիհ զալամքարի ճոմակ՝ ոսկի ջրած իւր բաժակ ամանօքն. երկու հարիւր ծ րօբի րօթի քաշ քօլէ արժողութեամբ վեց հարիւր մարշիլ տանա արժէ, եւ շորս աշտանակ արծաթի սգեցուցած՝ ՚ի վերա փայտի. վերոյիշեալ ուխտքն կամ եկեղեցիքն ամեն մէկն ութն հարիւր պատարագ պարտեն մատուցանել»⁷⁹:

Գուճարի փոխանցման տոկոսադրոյքին մասին խօսք չկայ, բայց հիմնուելով այս տեսակի հոլանդիներու վրայ դրուած տոկոսադրոյքերուն վրայ, կրնանք ենթադրել, որ 7.200 դրուչի գուճարը հաւանաբար 720 դրուչի (10 առ հարիւր) շահ ձգած էր, երբ Պետրոս որդի Ստեփանի միջոցով հասած էր Պասրա ու հաւանաբար գանձուած՝ հնդիկ սարրաֆի (լուճայափոխ) միջոցով: Այնուհետեւ կրկին փոխառութիւն մը տեղի ունեցած էր՝ երկրորդ հոլանդիով կամ փոխցայով, որ վճարելի էր Հալէպի նոր նշանակուած ներկայացուցիչին կամ վէքիլին՝ ոմն խոճա Յովսէփին⁸⁰: Չենք գիտեր, թէ այնուհետեւ ուրիշ փոխցայ մը պատրաստուած էր՝ Հալէպի եւ Ջմմառու մօտ վայրի մը միջեւ: Այս քննարկումէն բխած ամենէն կարեւոր հետեւութիւնը այն է, որ վստահուած ներ-

կայացուցիչներու կամ վէքիլներու նշանակումը «կեդրոնական» վայրերու մէջ, ինչպէս Պասրա եւ Հալէպ, պարզ գործ մը չէր եւ կենսական նշանակութիւն ունէր ողորմութիւն հանգանակողներու թափառական կեանքին եւ հեռուոր ճամբորդութիւններով յազեցած վաճառականներու համար: Վաղ արդի շարժունակութեան աշխարհը հազիւ թէ գոյութիւն ունեցած պիտի ըլլար առանց նման վէքիլներու եւ հոլանդիներու կամ փոխցաներու, քանի որ գուճարներու առաքում կամ վարկ պիտի չըլլար ծովու կամ անապատի մեծ տարածութիւններու վրայ: Դէպի Հնդկաստան Հ. Անդրէասի վերջին կարեւոր ուղեւորութեան պարագային, այս տեսակ աշխատանքը պատրաստութեան ժամանակի կը կարօտէր, բայց էական դեր կատարած է մինչեւ այսօր կանգուն մնացող դպրեմանքի մը շինութեան եւ պահպանման համար:

Մաթիաս Լեհման վերջերս ուսումնասիրած է Մերձաւոր Արեւելքի հրեայ ողորմութիւն հանգանակողները, որոնք նոյնպէս իրենց վստահութիւնը դրած են Հ. Անդրէասի կողմէ օգտագործուած փոխցայի կամ փոխցայի տեսակներու գործածութեան վրայ: Իր մեծարժէք ուսումնասիրութեան մէջ, Լեհման լուսաբանած է թղթեայ այս միջոցին պաշտօնը, ակնարկելով Պոլսոյ հրեական բարեգործական միութեան մը կողմէ զրկուած «պատուիրակներ»-ու, որոնք Հայր Անդրէասի ու այլոց մօտաւորապէս

79 «Բարթողիմէոս Փիրիմեանի անուան Սուրբ Պետրոս Դ. Կաթողիկոս, 31 Դեկտեմբեր 1785», Ջմմառու միաբանութեան արխիւներ, «Գրիգոր-Պետրոս Ե. Քիւսիլեան, 1779-1799» տուի, Ջմմառ, Լիբանան:

80 Յուլի 1785-ի վերջերուն Պասրայէն գրած իրենց անուան լուսանցքին վրայ, Հ. Անդրէաս եւ Տէր Գեորգ յիշած են իրենց կողմէ նշանակուած Հալէպի ներկայացուցիչին անունը:

ժամանակակից էին եւ գործած են նոյն աշխարհագրական տարածքի մեկ մասին մէջ:

«Երբ Պոլսոյ պաշտօնատարները կ'ուզէին գուճարներ փոխանցել (պատուիրակներու հաւաքած դրամ, հիմնադրամներու եկամուտներ, այլ համայնքներէ նուիրատուութիւններ), սովորաբար ձեռք կը բերէին փոխանակագրեր (Երայերէն եւ լատինօ [Ladino, այսինքն Երայատառ Սպաններէն] վաւերացութեամբ մէջ փոխուած անունով ծանօթ), որոնք կը շրջագայէին Օսմանեան կայսրութեան գանազան քաղաքներու, ինչպէս եւ արտասահմանի մէջ»⁸¹:

Փոխաններու կամ հոլանդիներու միջոցով գուճարներ փոխանցելու ապահով, սակայն ցած եկամուտ բերող մեթոտի կողքին, գոյութիւն ունէին բարձր տոկոս մատուցող, սակայն վտանգալից respondentia փոխառութիւնները, որոնք Հնդկաց ովկիանոսի ոլորտին մէջ ծանօթ էին աւագագիր կամ պի ճուքամ աւագ անուններով: Հաշուարկուած վտանգները նկատի ունենալու վարժուած վաճառականներու համար, 30-35 առ հարիւր տոկոսի շահ բերող respondentia-ները անսովոր չէին Հնդկաց ովկիանոսի նաւահանգիստներուն մէջ⁸²: Անոնք նուազ սովորական էին, թէեւ ո՛չ անծանօթ, ողորմութիւն հանգանակողներու եւ իրենց հովանաւորներուն համար, որոնք աղետալի բնոյթի կորուստներ կրնային կրել:

Այս քննարկումին չափազանց վերացական կամ մասնագիտական ըլլալու ամեն տպաւորութիւն կանխելու համար, այժմ փաստական օրինակ մը պիտի հրամցնեմ Հայր Անդրէասի երբեմնի ուղեկից Հ. Արազամ Փիրիմեանէն, որ անկէ բաժնուելով Պաղատաի մէջ, 1760-ական թուականներու վերջերուն ուղղակի Հնդկաստան ճամբորդած էր՝ Կալկաթայի եւ Չինսուրայի մէջ:

81 Matthias B. Lehmann, *Emissaries from the Holy Land: The Sephardic Diaspora and the Practice of Pan Judaism in the Eighteenth Century*. Stanford: Stanford University Press, 2014, p. 67.

դրամահաւաք կատարելու: 1769-ին Կալկաթայէն գրուած նամակով, Փիրիմեան պատմած է, թէ ինչպէս յաջողած էր 1.000 ռուբլի հաւաքել՝ աղօթքներ ընելով կամ պատարագելով հայ կաթողիկէ վաճառականի մը՝ Շահրիմանեան ընտանիքին պատկանող Լեւոն որդի Սարհատի հոգիին համար: Ըստ երեւոյթին, Լեւոն կարգադրած էր, որ իր հազար ռուբլին Լիբանան ճամբորդէր, գուճարը պի ճուքամ աւագ վտանգաւոր՝ respondentia տեսակի փոխառութեան մը յանձնելով, որ 30-35 առ հարիւրի հսկայական շահաբաժին պիտի բերէր: Քանի որ Քրէյմի վանքի մեծաւորը՝ Հ. Աթանասիոս Փիրիմեան (հաւանաբար՝ թղթակիցին եղբայրը), անծանօթ էր փոխառութեան հնդկական այս սովորութեան գործելաձեւին, Հ. Արազամ ստիպուած էր հետեւեալ լուսաբանութիւնը տալ անոր մասին.

«Պատմեցից եւ զայս. զի թէպ ՚ի վերն գրեալն էաք ՚ի պարոն Լեօնէն սահրատեան կոչեցելոյն եւս ձեռն վերկալաք, սակայն յաւուրս յայսոսիկ եկն ՚ի յիշուց [Չինսուրայ] ՚ի Կալկաթայ. եւ խօսակցութիւն ինչ արարաք. եւ ապա կամայ ակամայ խոստացաւ առաքել՝ պասրայ առ ստէփան Աղայն հազար ռուբլիք, աւագ զնա տալով այսինքն հազար ռուբլի պարոնի ումէք՝ այսու դաշամբ, թէ Աստուծով նաւն պի ճուքամ այսինքն անվնաս հասանիցէ ՚ի պասուայ հարիւրէն 30, 35, ռուբլի մուտաթ կամ շահ պիտի տայ առօղն դրամոյ. բայց յորժամ նաւն վնասի կամ ընկղմի. կամ գողք ըմբռնեն զնաւն յայնժամ առողն դրամոյ ոչինչ ունի տալոյ, այլ բոլոր վնասն ինի դրամ տվողին: այսու կերպիւ է տուեալ պարոնս [Լեւոն դի Սարհատ] այս զգրաման. վասնզի (եթէ տեսան կամեսցի) նաւն խաղաղութեամբ հասանելոյն յետ՝ հազար երեք հարիւր հիսուն ռուբլիք ինի աստէն տուեալ հազար ռուբլիքն մուգատովն [سود, շրջան, ժամանակ,

82 Այս վաւերագրի օգտակար քննարկումին համար, տե՛ս Sinappah Arasaratnam, *Merchants, Companies, and Commerce on the Coromandel Coast, 1650-1740*. Delhi, Oxford University Press, 1986, էջ 278-82:

յատկացուէին երեք անամուս վանքերու: Ըստ Հ. Բարթողիմէոսի սոյն անուանից, վերոյիշեալ երեք վանքերէն երկուքը (Ջմմառու վանք եւ Քրէյմի վանք) պիտի ստանային 2.000ական դրուչ, ուստի 3.280 դրուչ պիտի յատկացուէր անյայտ մնացած երրորդ վանքին: Աւելի քան հաւանական է, որ այդ երրորդ վանքը Հոմի Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ վանքն էր: Գուճարի անհասար բաշխումը աւելի իմաստ կ'ունենայ այն փաստի լոյսին տակ, որ արկղի մը մէջ գետեղուած արծաթեղէնը, որ գուճարային կարեւոր արժէք ունէր, ամբողջութեամբ յատկացուած էր Ջմմառու:

տոկոս] հանդերձ: Ապա ասեմ զհազար երեք հարիւր յիսուն ռուփիսն առեալ (ի հասանիւ անդր առ ձեզ.) [Լեոնալիբանան] գնեցցէք տեղ եւ ավտայ ինչ թթոյ, կամ խաղողոյ, կամ մանաւանդ մեր [վանքի] յառաջագոյն եղեալ ավտայիցն զմիին...»⁸³:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ, ԿԱՄ ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ԱԾԽԱՐՀԸ ԾԱՄԲՈՐԴԻ ՄԸ «ՈՍՏՐԷ»Ն ՉԷՐ

Ինչպէ՞ս կը զգացուի, ինչպէ՞ս կը զգացուի ապրիլ առանց տան լիովին անծանօթ, գլորուող քարի մը նման: Bob Dylan, "Like a Rolling Stone"

Վերջին քանի մը տարիներուն, պատմաբանները, եւ աշխարհի պատմաբանները յատկապէս, հետզհետէ աճող ուշադրութիւն դարձուցած են շարժունակ անհատի (կամ խումբի) կերպարին իբրեւ համաշխարհային պատմութեան վերլուծման տիպար օրինակ մը: Ըլլան «տեղափոխուող մարդիկ, աշխարհաշրջիկներ, gens de passage»⁸⁴, սահման հատող ենթակա կամ ենթակաները յանկարծ ո՛չ միայն դարձած են նշանաւոր դէմքեր, այլեւ առանձնաշնորհեալ ոսպնեակներ, որոնց ընդմէջէն հետզհետէ աւելի ու աւելի կը գրուի նոր համաշխարհային պատմութիւնը: Շարժունակ կերպարներու վրայ այս կեդրոնացումը մղած է դիտորդ մը, որ գրէ, անհրաժեշտ զգուշացման որոշ բաժինով, թէ «համաշխարհային պատմութիւնները գահ բարձրացուցած են շարժունակութիւնը»⁸⁵: Զգուշացնելով հանդերձ «շարժունակութեան ֆեթիշացում»ին դէմ, Սեպասթիըն Քոնրատ փաստած է, որ շարժունակութիւնը իր բոլոր տեսակներով դարձած է ո՛չ

միայն «բնորոշ նշանը», այլ կարգ մը պարագաներուն՝ նաեւ «համաշխարհային պատմութեան համազօրը»⁸⁶:

Որոշ իմաստով, շարժունակութեան բազմիւր համաշխարհային պատմութեան գահին անակնկալ պէտք է նկատել: Վերջին հաշուով, նախընթաց տասնամեակներուն, նոյնիսկ տարիներուն, ականատես եղած ենք համաշխարհային գաղթականութեան ահաւոր տագնապի մը եւ Միջին Արեւելքէն, Լատին Ամերիկայէն եւ Ափրիկէէն միլիոնաւոր գաղթականներու «շարժունակութեան», որոնք միջազգային սահմաններու վրայ կուտակուած են՝ գերագոյն վտանգի ենթարկելով իրենց կեանքն ու մարմինը: Միլիոնաւոր մարդիկ իրենց տունները լքած եւ ծովերու կամ անապատներու վտանգը դիմազրաւելու պարտադրուած են, քաղաքականապէս կամ տնտեսապէս աւելի ապահով երկիրներ կամ ցամաքամասեր անցնելու համար: Այս վիճակին պատճառ դարձած նորագոյն տեսակի (neoliberalist) նոյն քաղաքականութիւններէն մէկ քանին, միաժամանակ, նաեւ արտոնած են համաշխարհային ճամբորդներու առանձնաշնորհեալ դասի մը, որ աշխարհի շուրջ ճամբորդէ մեծ դիւրութեամբ եւ յարաճուն հանգստաւէտութեամբ՝ ի խնդիր հաճոյքի կամ ֆինանսական ներդրումի կարելիութիւններու (investment opportunities): «Սահման անցնողներ»ու երկու տեսակները, եւ անտարակոյս շատ մը ուրիշներ, ԻԱ դարու համաշխարհայինութեան կերպարներ են, եւ նկատի առնելով Պենետեթո Գրոչէի յաճախ վկայակոչուած նշանախօսքը, թէ «ամէն պատմութիւն ժամանակակից պատմութիւն է», դժուար թէ կարելի է անակն-

83 Ghobrial, "Moving stories", p. 245.
84 Sebastian Conrad, What is Global History?, Princeton, Princeton University Press, 2016, p. 64.
86 Ibid., p. 225.

83 Անտոնետան կարգի արխիւներ, տուի 47-48, «Արաբաւ Փրիմետանի Գամակներ, 1769/5», Կալկաթայէն Գամակ առ Հայր Ամբրոսիոս Փրիմետանի Քրէյմ (Լեոնալիբանան), 20 Փետրուար 1769:

կալ համարիլ համաշխարհային պատմաբաններու նորագոյն սեւեռումը շարժունակութեան տարբեր ձեւերուն վրայ:

Աւելի շփոթեցուցիչը այն կերպն է, որով կարգ մը համաշխարհային պատմաբաններ մշակած են վաղ արդի շարժունակութեան, ինչպէս եւ «աշխարհաքաղաքացիութեան մակերեսային վերակոչում մը»⁸⁷: Վերջերս, Ղոպրիալ յօդուած մը նուիրած է Օսմանեան կայսրութեան յոյն արքեպիսկոպոսի մը, որ դատաքննութեան առարկայ եղած է 1694-ին Պուենոս Այրէսի մօտերը նաւաբեկումի ենթարկուելէ ետք: Ան կը զգուշացնէ «անցեալի շարժունակութեան դիւրութեան մասին պարզունակ գաղափարներէ, փոխարէնը ասպարէզ կարգաւորվ կեդրոնանալու շարժունակութեան «իբրեւ գործընթացի մը, որ ունէր իր գործակալները, հակառակորդներն ու նպաստաւորները»: Ղոպրիալ միակը է, որ կը մտաւորուի վաղ արդի անհատներու աշխարհային եւ սահմաններու ընդմէջէն շարժումներու պարզունակ պատմաներով: Սանճէյ Սուպրահմանիամ՝ համաշխարհային, շարժունակ եւ վաղ արդի երեւոյթներու ամենէն տաղանդաւոր պատմաբանը, վեր հանած է կարգ մը գիտնականներու վաղ արդի շարժունակութեան մակերեսային այն տեսակէտը, որ վաղ արդի ենթակաները կը դիտարկէ իբրեւ դիւրաշարժ աշխարհաշրջիկներ: Սուպրահմանիամ վաղ արդի շարժունակութեան պարզունակ ընթացումներուն ուղղուած զգուշացումով կ'եզրափակէ իր Three Ways to be Alien (Օտարական ըլլալու երեք ձեւեր) գործը:

Գրելով կայսրութեան մասին իբրեւ լայն տարածք մը, որուն մէջ շարժունակութիւնը տեղի ունեցաւ, ան կը գրէ.

«Այսուհանդերձ, չենք կրնար ենթադրել, որ հորիզոններու նման ծաւալում կը նշանակէ,

թէ այս աշխարհը բնական մարդիկը հարթ ու արագ վերափոխում մը պիտի ապրէին՝ դադարելով Պիճափուրի (Bijapur), Սասէքսի (Sussex) կամ Վենետիկի մէջ արմատաւորուած պարզ բնակիչներ ըլլալէ եւ դառնալով աշխարհաքաղաքացիներ: Որոշ իմաստով, ուրեմն, այս գործը բախումի եւ անհանգստութեան մասին եղած է՝ թէ՛ գոյութեան կան եւ թէ՛ յղացքային իմաստներով: Ի յայտ կու գայ, որ մեր այստեղ դիտած գլխաւոր երեք դերակատարները (...) բայց նաեւ այլ դերակատարներու ամբողջ շարքը, որոնք գործ ունեցած են անոնց հետ, ինքնաբաւութեան որեւէ մակարդակ չեն ցուցաբերած, կարծելու համար, որ աշխարհը որոշ իմաստով իրենց ուստրէն էր: Աւելին. կարելի է ցոյց տալ, որ բաւական անխոհեմ պիտի ըլլար ինքնաբաւ վարքագիծ մը որդեգրել այնպիսի պարագաներու դէմ յանդիման, որոնք իրականութեան մէջ դժուարին էին, եթէ ոչ բոլորովին անկառավարելի»⁸⁸:

Ցարդ չօգտագործուած արխիւային փաստաթուղթերու եւ բազմաթիւ պահեստներէ ուրիշ «ես-փաստաթուղթեր»ու (ego-documents) հիմամբ, այս ուսումնասիրութիւնը մատուցած է վաղ արդի ենթակայի մը անսովոր տեսակի մանրապատմական ընթերցում մը. արեւելեան քրիստոնեայ ուղորմութիւններու հանգանակող մը, որուն ճամբաները զինք առաջնորդած են բազմաթիւ «աշխարհներու» ընդմէջէն եւ անոնց շուրջ: Այնթապէս եւ Լեոնալիբանանէն հայ կաթողիկէ վանական Հ. Անդրէաս Ուզունեանի ճամբորդութիւններուն վրայ հիմնուելով, յօդուածը կեդրոնացած է վաղ արդի շրջանի ուղեւորութեան եւ շարժունակութեան բարդ բնոյթին վրայ, բանալով կնքուած վկայագրերը, զորս ողորմութիւն հանգանակողները միշտ պէտք է կրէին՝ սահման անցնելու ժամանակ: Սակայն, ինչպէս վերը ակնարկած եմ տարբեր առիթներով, այդ վկայագրերը միայն «թղթեայ

87 Ghobrial, "Moving Stories," 250.
88 Sanjay Subrahmanyam, Three Ways to be Alien: Travails and Encounters in the Early Modern World,

Waltham, Mass.: Brandeis University Press, 2011, p. 173.

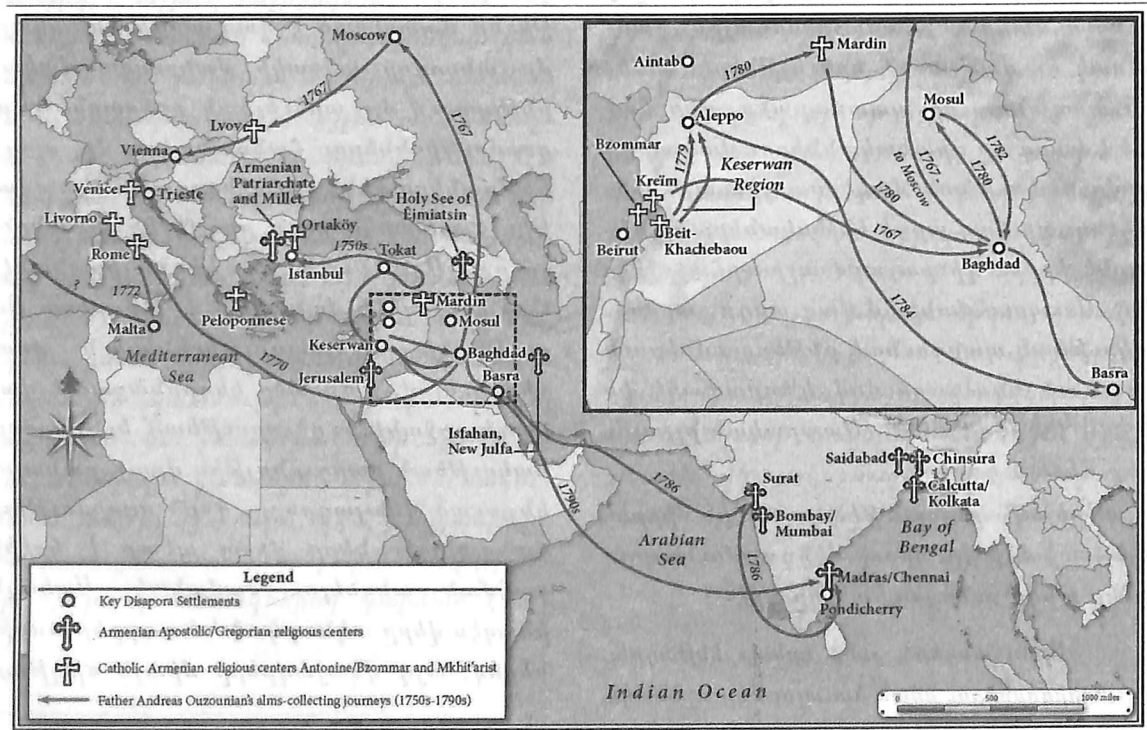
միջոցներ» չէին, զորս պարտաւոր էին ունենալ: Անհրաժեշտ էին նաեւ վարկային միջոցներ՝ վարկային, փոխանակման կամ վճարման գիրքեր, վաղ արդի շարժունակութեան համար:

Կրնանք եզրակացնել, որ վաղ արդի աշխարհը ունէ մեկուն «ոստրէ»ն չէր: Ճամբորդները պարզապէս իրենց ուզածը չէին կրնար ընել: Հարուստ թէ աղքատ, ողորմութիւններու հանգանակող թէ հարուստ վաճառական կամ նոյնիսկ կայսրութիւն կերտող, բոլոր վաղ արդի ենթակաները պարտաւոր էին ճամբորդութեան եւ վարկի վկայութիւններու թղթածրար մը ունենալ իրենց ֆիզիքական եւ ֆինանսական շարժումները ապահովելու համար: Անխոնջ Հայր Անդրէասի շարժումներուն մանրամասն ուսումնասիրութիւնը կը փաստէ, որ անոր թափառումները Ասիոյ եւ Եւրոպայի

մէջ բազմաթիւ վտանգներով եւ դժուարութիւններով յղի էին: Սակայն, Հ. Անդրէասի նման շրջագայող անձեր յաճախ ճամբորդած են ենթակառուցային ցանցերու ընդմէջէն (իջեւանատուններ, նորահաստատ նաւարկութեան ուղիներ եւ կարաւաններ) տարբեր ձեւի փաստաթուղթեր կրելով, նաեւ վստահուած ներկայացուցիչներու (վէքիլներ) շարք մը ունենալով հեռաւոր վայրերու մէջ, որոնք յաճախ կը պատկանէին իրենց սփիւռքեան համայնքներուն: Այս փաստը մեծապէս նպաստած է, որ անոնց ճամբորդութիւնները մշակոյթներու եւ աշխարհներու մէջէն կարելի դառնային, անպայման հեղասահ չըլլալով հանդերձ:

Անգլերէնէ թարգմանութիւն՝ ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏՁԵՈՍԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

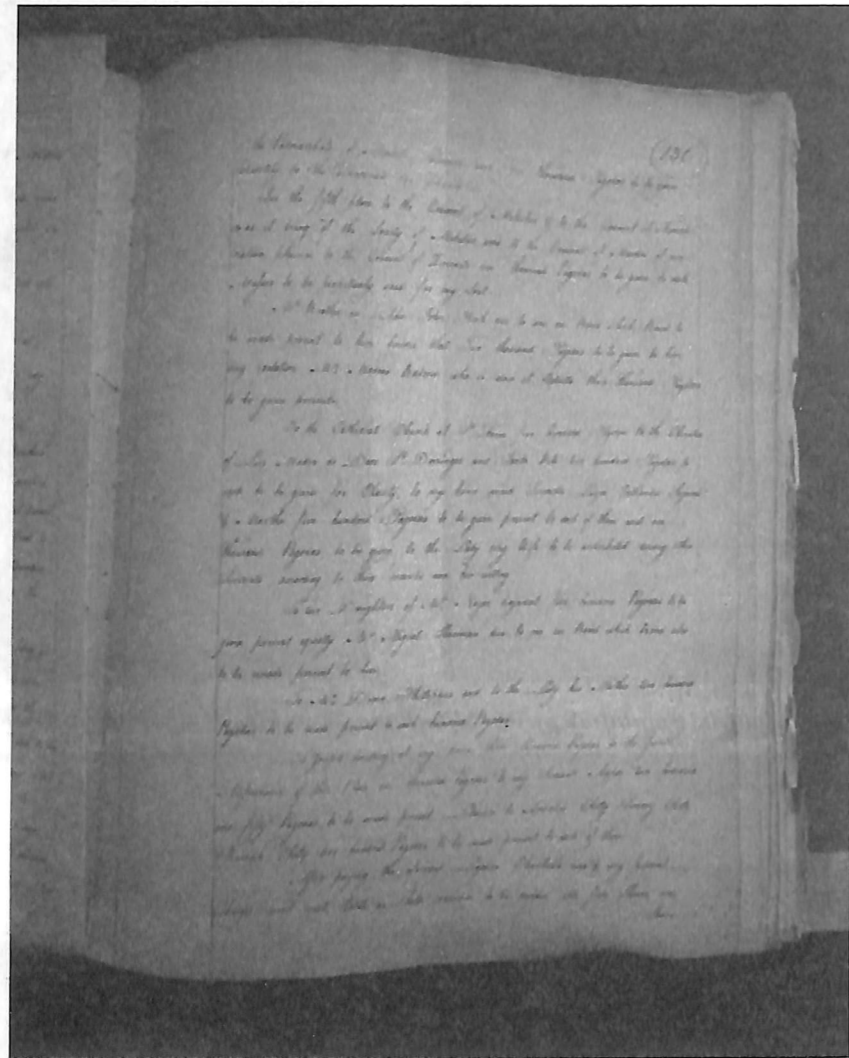
Հայր Անդրէաս Ուզունեանի ի նպաստ հանգանակութեան ճանապարհորդութիւնները (Քարտեզը գծեց ձերի Քրիկը)

Զմմառու դպրեվանքը եւ եկեղեցւոյ դաւիթը, (նկարները Հեղինակին)

Աղա Միքայէլ Բաբումեանցի տապանաքարը Մադրասի կամ Չեննայի Սան Թոմէ Կաթողիկէ վանքէն ներս (նկարը Հեղինակին է)

Աղա Միքայելի կտակի երկրորդ էջ (նկարը հեղինակինն է)

ՄԻԼԼԻ ԿԱՄ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ Կ.ՊՈԼՍԻ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ԵՒ «ԺԱՄԱՆԱԿ» ՕՐԱԹԵՐԹԵՐԻ ԷԶԵՐՈՒՄ (1919-1920 թթ.)

Սարիամ Յուսեփեան

Առաջին աշխարհամարտում թուրքիայի կրած պարտությունը մասնատման վտանգի առջև էր կանգնեցրել նախկին հզոր Օսմանեան կայսրության ժառանգորդ այդ երկրին: Դրա դեմն առնելու համար թուրք պաշտպանական գործիչներն սկսեցին ոչ միայն միջոցներ փնտրել տեսական հողի վրայ, այլև ձեռնարկեցին մտածուած քաղաքական պայքար թէ՛ իշխող վերնախաւի, թէ՛ Համաձայնական ուժերի վարած քաղաքականութեան ու մշակած ծրագրերի դէմ: Դիւանագիտական անուրանալի կարողութիւնների, բանակցութիւններ վարելու եւ իրենց տեսակէտներն առաջ տանելու հմտութիւնների, ինչպէս նաեւ աշխարհա-քաղաքական հանգամանքներն յօգուտ իրենց ծառայեցնելու շնորհիւ կարճ ժամանակում նրանք յաջողեցին իրենց մտադրութիւններում եւ պահպանեցին թուրքական պետութիւնը:

Որպէս Միլլի կամ Քեմալական շարժման սկզբնաւորման օր թուրքական պաշտօնական պատմագրութիւնը համարում է 1919 թուականի մայիսի 19-ը, որը թուրքիայի ազգային տօների շարքում է: Այդ օրը Մուստաֆա Քեմալն իր գաղափարակիցների հետ ծովային ուղիով մտնում է Սամսուն: Մասնագէտները «Թուրքիայի Հանրապետութեան պատմութիւն» բուհական դասագրքում այդ շարժման մասին գրել են հետեւեալը. «Քեմալական շարժումը

մը երիտթուրքերի նախապատրաստած ազգայնամուլական շարժում էր, որի նպատակն էր պահպանել Օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը եւ թուրքերի իշխանութիւնը հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ»¹:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքուած Մուդրոսի զինադադարից յետոյ Անտանտի երկրները 1916 թ. մայիսի 16-ին ստորագրուած Սայքս-Պիկոյի Համաձայնագրի հիման վրայ սկսում են Օսմանեան կայսրութեան տարածքի բաժանման գործընթաց: Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունը հայերին, յոյներին եւ արաբներին հնարաւորութիւն էր տալիս դուրս գալ թուրքական լծի տակից ու իրենց պատմական տարածքների վրայ հիմնել անկախ պետութիւններ: Եւրոպական յաղթանակած պետութիւնների հովանու ներքոյ այս ժողովուրդների ծաւալած ազատագրական պայքարին դէմ էր Մուստաֆա Քեմալի անունով կոչուած Քեմալական շարժումը²:

Ե. Սարգսեանը փաստում է, որ նպատակին հասնելու համար «Քեմալական շարժումը չխորչեց նաեւ ցեղասպանութիւնից՝ Արեւելեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում կոտորելով հայերին, Փոքր Ասիայի արեւմուտքում՝ յոյներին եւ հայերին, Արեւմտեան Հայաստանում՝ քրդերին»³:

1 Թուրքիայի Հանրապետութեան պատմութիւն, Եր., 2018, «ՎՄՎ-Պրինտ», էջ 24:

2 Տե՛ս http://www.armeniansgenocide-am.armin.am/am/Encyclopedia_Of_armenian_genocide_qemalakan_sharjum

3 Նոյն տեղում: